

PHOENIX H O E N I X

The background of the cover is a reddish-brown stone relief. The top half shows a seated figure on the left and a standing figure on the right offering items. The bottom half shows a seated figure with hands raised in prayer. Hieroglyphs are visible in columns above and to the left of the figures.

49,1
2003

LEIDEN 2003

EX ORIENTE LUX

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	N. van der Stelt, Voltastraat 34, 3817 KN Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. P.M. Goedegebuure, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. E.J.J.E. de Ruiter, Herkenboschstraat 5, 6845 HM Arnhem
DORDRECHT	Mevr. O.C. van Os-Freriks, Oosterparkweg 29, 2985 SX Ridderkerk
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, G. Emersonstrjitte 22, 9088 BE Wirdum
LEIDEN	Drs. W. Burggraaff, Donklaan 12, 2254 AA Voorschoten
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuyper, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Dr. C.G. den Hertog, De Wieken 78, 6581 DH Malden
ROTTERDAM	Mw. G. Linke, Dempostraat 204, 3029 CM Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondel- straat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harder- wijk
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Dr. M. Coenen, Departement Oosterse en Slavische Stu- dies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden,
tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Votiefstèle van Hatiy: koning Seti I offert aan de Grote Sfinx. Cairo JE 72269, uit Giza.
© Egyptian Museum, Cairo.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Een voorbeeld van het motief van de „vrouw in het venster” op een ivoren paneel uit Nimrud, 9de of 8ste eeuw v. Chr. Zie de bijdrage van D. SCHWEMER. Afbeelding uit: J.E. CURTIS en J.E. READE (eds), *Art and Empire. Treasures from Assyria in the British Museum* (Londen 1995) afb. 93.

INHOUD

Van de redactie	2
Personalia et Facta Orientalia	3
Babylonische geneeskunst aan het Hettitische koningshof DANIEL SCHWEMER	10
Mesa versus Salomo. Twee modellen van de economie in de Late IJzertijd	MARGREET STEINER 24
Op jacht in Carthago L.H. VAN WIJNGAARDEN-BAKKER, C.H. MALIEPAARD, R.F. DOCTER EN H.G. NIEMEYER	34
Exodus	B.H. STRICKER 47

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, P. GOEDEGEBUURE, F. VAN KOPPEN en K.J.H. VRIEZEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 25.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*. Redactie *Jaarbericht Ex Oriente Lux*: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEEN HOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF (voorzitter); Dr. A. EGBERTS (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met afdelingen); Dr. D.J.W. MEIJER (organisatie studiedagen); Dr. M.J. RAVEN; Dr. J. DE ROOS (lezingsprogramma); Prof. dr. A. SCHOORS (België); Dr. K.J.H. VRIEZEN (redactie *Phœnix*), Mevr. drs. M.M. VUGTS (publicaties en website).

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

In de eerste aflevering van deze jaargang komen onderwerpen uit enkele uiteenliggende gebieden van de oude Orient aan de orde. Het eerste artikel van de hand van D. SCHWEMER handelt over geneeskundige teksten uit Hettitisch gebied. In het volgende artikel stelt M. STEINER de vraag hoe het economische leven in de koninkrijken van Oud-Israël en Moab in de IJzertijd georganiseerd was. Het gezamenlijke artikel van L.H. VAN WIJNGAARDEN-BAKKER, C.H. MALIEPAARD, R.F. DOCTER en H.G. NIEMEYER bericht over de resultaten van het onderzoek naar het dierlijk botmateriaal uit de opgravingen in Carthago en de gegevens die deze opleverden over de jachtactiviteiten. Tenslotte is een kort artikel over de Exodus uit Egypte toegevoegd dat de nestor van de Nederlandse Egyptologie, B.H. STRICKER, de redactie toezond.

PERSONALIA ET FACTA ORIENTALIA

In memoriam H.J.W. Drijvers (1934–2002)

Na een vervuld leven overleed op 11 februari 2002 op 68-jarige leeftijd prof. dr. H.J.W. DRIJVERS, emeritus hoogleraar in de Semitische Talen en Letterkunde en Archeologie van het Nabije Oosten aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij werd geboren op 25 september 1934 in Winschoten. Van jongs af aan was hij geïnteresseerd in religie en begon daarom in 1954 met de studie Theologie aan de Groninger Universiteit. Hij voltooide ook de kerkelijke opleiding en heeft nog jarenlang 's zondags op de preekstoel gestaan. Tijdens zijn studie was hij echter ook in contact gekomen met de Talen van het Midden-Oosten en hij besloot ook Semitische talen te gaan studeren. In beide studies studeerde hij, respectievelijk in 1960 en 1965, cum laude af. Al tijdens zijn studie kreeg hij een aanstelling op het Instituut voor Semitische Studiën. In 1966 verdedigde hij zijn proefschrift over *Bardaisan of Edessa*. Daarnaast publiceerde hij kort daarop ook een teksteditie van *The Book of the Law of Countries*, waarin een leerling van Bardaisan de ideeën van zijn meester uiteen heeft gezet.

In 1970 verkreeg Han Drijvers een persoonlijk lectoraat aan de faculteit der Letteren en in 1972 aan de faculteit der Godgeleerdheid. Naast de Semitische talen besteedde hij veel van zijn tijd en onderwijs aan de religies in het Midden-Oosten gedurende de Hellenistische en Romeinse periode. In 1976 werd het lectoraat omgezet in een persoonsgebonden hoogleraarschap. Van september 1977 tot mei 1978 verbleef hij aan het Institute of Advanced Studies van de Princeton University, New Jersey, USA. In 1986 volgde Han zijn mentor, J.H. Hospers, op als hoogleraar Semitische Talen en Letterkunde en Archeologie van het Nabije Oosten. In deze hoedanigheid heeft hij tal van promoties begeleid.

Han Drijvers was voortdurend actief betrokken bij de opbouw van de vakgroep Semitische Talen in Groningen. Daarnaast heeft hij ook zijn sporen verdiend als facultair en universitair bestuurder. Na het lidmaatschap van het college van Bestuur (1972-1974) was hij onder anderen ook decaan van de faculteit der letteren van 1981 tot 1984. Bovendien heeft hij zich op landelijk niveau in tal van academische commissies laten gelden.

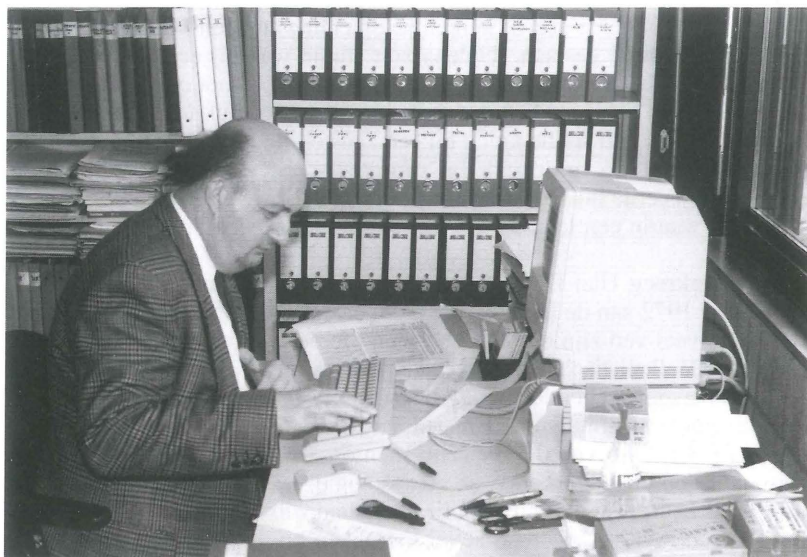
De publicatielijst van Han Drijvers is lang en divers. Hij heeft geschreven over de vroegste fase van het Syrisch-Aramees, over epigrafie en archeologie, maar ook over de geschiedenis van Midden-Oosten en de religieuze ontwikkelingen in dit gebied en over religie op zich.

Naast zijn wetenschappelijke werk was hij ook zeer betrokken bij maatschappelijke issues. Dit laatste blijkt onder meer uit zijn vervulling van het voorzitterschap van de Commissie Donorbelangen in zijn hoedanigheid als lid van het landelijke College van de Bloedtransfusie en uit zijn bestuurlijke functie in de Stichting Behoud Beeldende Kunst Groningen. Onder zijn toezicht is ook een stroom van publicaties over de Groninger schilderkring „De Ploeg” verschenen. Als eerbetoon voor zijn verdiensten binnen en buiten de universiteit werd hij in 1999 benoemd tot ridder in de orde van Oranje Nassau.

Bij zijn emeritaat in 1999 nam hij afscheid met een rede getiteld *Politiek en Wetenschap: de Sluiting van de School van Edessa*. Nog één keer zette Han Drijvers uiteen hoe hij de relatie tussen wetenschap en politiek zag, in een ver

verleden en heden ten dage. In december 2001 heeft hij zijn opvolger, prof. dr. W.J. van Bekkum, voorafgaand aan diens oratie aan de Groningse academische wereld voorgesteld, waarbij nog eenmaal een hele aula aan zijn lippen hing. Helaas hebben hij en zijn familie niet veel langer van zijn pensionering mogen genieten. (J.J. VAN GINKEL).

In memoriam Govert van Driel 1937-2002

Op 17 oktober 2002 overleed, onverwachts, Dr. G. van Driel, universitair docent voor de geschiedenis en de archeologie van Mesopotamië aan de Universiteit Leiden, slechts een half jaar nadat hij, met tegenzin, op 65-jarige leeftijd gepensioneerd was. De studie van het oude Nabije Oosten, en dus ook Ex Oriente Lux, verliest in hem een groot vakman, die op basis van indrukwekkende materiaalverzamelingen, met een brede kennis van filologische en archeologische bronnen, veel heeft bijgedragen tot de reconstructie van de geschiedenis van het oude Mesopotamië.

Hij was als assyrioloog primair historicus, afgestudeerd in de geschiedenis met een verzwaard bijvak assyriologie, met twee scripties, waarvan de ene aan stadsrekeningen van Veere uit de 14e eeuw na, en de andere aan Assyrische oorkonden uit de 14e eeuw vóór Chr. gewijd was. Zij eerste publicatie (samen met R. Frankena), uit 1964, kort nadat hij als assistent aan de universiteit was aangesteld, handelde over „Het Oude Nabije Oosten en de School” en verscheen in het blad *Studium Generale*, in de reeks „correctieve geschiedenis”. Hij legde de vinger bij de (nog steeds!) onbevredigende wijze waarop deze historie in de leerboeken van het middelbaar onderwijs aan bod komt en pleitte voor „een cultuurhistorische benadering in de ruimste zin des woords. De materiële prestaties mogen

daarbij niet verwaarloosd worden”. En die doelstelling, die ook serieuze aandacht voor de archeologie impliceert is hij zijn leven lang trouw gebleven.

Kort voor zijn dood voltooide hij een nu posthuum verschenen boek met de titel *Elusive Silver. In search of a role for a market in an agrarian environment. Aspects of Mesopotamia's society* (Leiden, NINO 2002, X + 345 p.), dat in veel opzichten representatief is voor zijn werk. Hij wil er een antwoord zoeken op het functioneren van de Mesopotamische economie, in concreto „hoe een markt gevonden werd voor wat in wezen landbouwkundige massaproducten waren, die uiteindelijk resulteerden in betalingen in zilver, dat zelf weer door middel van buitenlandse handel verdiend moest worden”. Bronnen voor de reconstructie van deze sociaal-economische geschiedenis waren voor hem vooral omvangrijke archieven van instellingen (zoals tempels en paleizen) en ondernemende partikulieren en families. Maar die moesten daarvoor wel eerst systematisch en zo volledig mogelijk (zeker als ze clandestien opgegraven en door verkoop verstrooid waren) worden geanalyseerd. Daarvoor werkte hij geregeld in het British Museum en was geen moeite hem te veel, zoals de tientallen ordners met naar herkomst, datum en onderwerp geordende tekstverzamelingen bewijzen. Natuurlijk kan dat niet zonder de politieke geschiedenis, die hij ook goed kende en jarenlang aan de beginnende studenten doceerde. Maar had een gezond wantrouwen jegens allerlei „officiële” (konings)inscripties, die vaak een ideologisch doel hadden en aan de sociaal-economische realiteit weinig aandacht besteedden. Wel maakt hij grondig gebruik van de veelsoortige gegevens inzake landschap, bewoning (in steden en dorpen), irrigatie, landbouw, veeteelt, demografie (de verschillende bevolkingsgroepen, zoals stedelingen, plattelanders, nomaden en de sociale klassen), ambtelijke hiërarchiën en bestuurlijke organisatievormen.

Dat een filoloog niet zonder goede kennis van de archeologie kan demonstreerde hij al in zijn in 1969 verschenen proefschrift, *The Cult of Assur*. Hij behandelde dit onderwerp op basis van rituele teksten en een grondige analyse van de opgegraven tempel. De archeologie was voor hem — ongeacht de noodzaak van techniek, theorie en specialisatie — primair een historische wetenschap, die het zeker voor Mesopotamië niet kan stellen zonder kennis van de geschreven bronnen, die zoveel unieke gegevens over materiële cultuur bevatten. Bij de beoefening daarvan bouwde hij op een grote feitenkennis en kritische zin, die ook de kunstgeschiedenis omvatte. Vanuit die visie heeft hij steeds de archeologie (inclusief de iconografie van de rolzegels) gedoceerd.

Zijn bemoeienis met de archeologie culmineerde in de door hem (samen met zijn echtgenote) tussen 1974 en 1982 uitgevoerde opgraving van de Jebel Aruda, een in Syrië, op een heuvel bij het huidige Asad-Meer gelegen tempelnederzetting uit de Late Uruk-tijd, kort vóór 3000 v. Chr.. Hij schreef erover in *Phoenix* 23 (1977) en 37 (1991), terwijl het gehele no. 33 (1983) van het Belgische tijdschrift *Akkadica* er aan gewijd is. Hij heeft in dat onderzoek, met hulp van een aantal trouwe vrijwilligers, veel geïnvesteerd, maar het heeft ook, door een onverkwikkelijke machtsstrijd over het gebruik door anderen van het materiaal, veel frustraties opgeleverd, die zijn liefde voor de archeologie hebben bekoeld. Het is verheugend dat de resultaten van deze belangrijke opgraving, zij het met vertraging, mede door de inzet van zijn echtgenote, dr. C. van Driel-Murray, thans vrijwel voor publicatie gereed zijn.

Deze ervaringen hebben hem ertoe gebracht zich meer en meer op de geschiedenis en de filologische bronnen te concentreren. Dat heeft in de laatste vijftien jaar geresulteerd in een reeks belangrijke artikelen, ook in de vorm van diepgravende recensies (met name in *Bibliotheca Orientalis*). De periode van het rijk van de 3e dynastie van Ur (met name de steden Nippur en Umma), de Oud-babylonische, en vooral de Nieuwbabylonische tijd (met zijn archieven van tempels en grote firma's) stonden daarbij centraal, maar hij toonde zich ook deskundig in andere perioden en thema's. Hij publiceerde o.a. over de proto-historie, het nomadisme, ethniciteit, de rol van dorpen, landbouw, grondbezit en irrigatie, vee-teelt, prebenden, institutionele en niet-institutionele economie, kapitaalvorming, handel; hij was een zeer gewaardeerd medewerker van de projectgroep „Sumerian Agriculture”.

Studenten moesten aan hem wennen, want hij vroeg veel van hen en hij was niet altijd even gemakkelijk benaderbaar. Maar voor wie volhielden en de smaak te pakken kregen — Nederlanders en buitenlanders — was hij een stimulerend docent, een boeiende gesprekspartner en promotiebegeleider. Zijn inzet bleek met name tijdens het (in het kader van de in middels al weer verdampste steun aan „Kleine Letteren”) door NWO gesubsidieerde onderzoeksproject „De Economie van het Oude Mesopotamië”, waaraan drie pas gepromoveerde assyriologen vier jaar konden werken. Het was ook voor hem een bittere teleurstelling dat er voor hen geen follow-up was door gebrek aan gelden en reductie van universitaire posities.

Van Driel was iemand die „de ruif hoog hing” en populariseren lag hem niet erg. Voor *Ex Oriente Lux* heeft hij, behoudens een optreden tijdens een studiedag, amper lezingen gehouden, maar hij onderschreef onze doelstelling wel van harte. Hij publiceerde geregeld in *Phoenix* (o.a. in de jaargangen 37, 38 en 40) en in het *Jaarbericht*, over zeer uiteenlopende onderwerpen. En wij zullen niet vergeten dat het laatste wat hij schreef, op de dag vóór zijn overlijden, bestemd was voor het jubileumboek dat bij het 70-jarig bestaan van ons Genootschap, in mei van dit jaar moet verschijnen. Jammer dat hij niet meer tijd kreeg het vele dat hij wist en ontdekt had te publiceren. K.R. VEENHOF

Op 10 januari 2002 promoveerde H.E. LAGRO aan de Universiteit Leiden op een proefschrift getiteld *An Insight into Ayyubid-Mamluk Pottery*. Promotor was Prof. dr. S. Bottema. Deze studie bevat een analyse en beschrijving van het aardewerk van de Ayyubidisch-Mamlukse periode (1169-1516) en van de sporen van riet-suikerproductie die tussen 1987 en 1991 opgegraven werden op Tell Abu Sarbut in het Jordaandal.

Uit historische bronnen en uit oppervlakteonderzoeken is bekend dat er tussen de 12^e en de 15^e eeuw in het Jordaandal een groot aantal nederzettingen was en een rijke landbouwproductie, die zich met name richtte op suikerriet en indigo. Inzicht in het verloop van de ontwikkelingen die zich gedurende die tijd in het gebied voltrokken, wordt bemoeilijkt door het ontbreken van een systematisch archeologisch kader. Het vaststellen van een stratigrafisch verantwoorde aardewerktopologie en -chronologie zou een belangrijk element in zo'n kader kunnen zijn en daarin levert de onderhavige studie een bijdrage.

Na de beschrijving van de archeologische en historische context van het Jordaandal wordt de stratigrafie van Tell Abu Sarbut, waarin uit de Ayyubidisch-

Mamlukse tijd de restanten van twee opeenvolgende rietsuikerfabrieken en daarop volgende fasen van dorpsbewoning gevonden zijn. Daarna worden historische bronnen over de rietsuikerproductie uit Egypte besproken en vergelijkingen gemaakt met de gegevens uit het Jordaandal. De productie van rietsuiker blijkt in twee fasen plaatsgevonden te hebben: nabij de rietvelden werd eerst een ruw product gemaakt, dat later in een fabriek in de stad verder geraffineerd werd. In de rest van de studie worden de verschillende vaatwerkgroepen keramologisch en archeologisch gepresenteerd. Het aardewerk dat bij de rietsuikerproductie gebruikt werd, bestond uit een suikerbroodvorm en een strooppot. De suikerbroodvorm veranderde in de loop der tijd en dit hangt samen met wijziging van het productieproces. In de latere bewoningsfasen op de tell, toen er geen suiker meer geproduceerd werd, blijkt dit vaatwerk voor huishoudelijk gebruik gediend te hebben. Een andere – nauw met het vorige type verwante – aardewerkvorm is waarschijnlijk bij de productie van indigo gebruikt. Ook in andere vaatwerkgroepen: het Arabisch Geometrisch Versierde aardewerk, het Geglazuurde aardewerk, het kookpotmateriaal, het Oranjekleurige en met engobe versierde aardewerk, blijken zich in de loop der tijd veranderingen te hebben voltrokken, zowel in de versieringen en de kleuren als ook in de vormen en in de onderlinge verhoudingen van deze verschillende groepen binnen het aardewerkassortiment. De veranderingen in de versieringen en de vermindering van het aantal vaatwerkvormen lijken samen te hangen met de langzame economische neergang in het Jordaandal.

Op 17 januari 2002 promoveerde J.C. DE Vos aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift getiteld *Das Los Judas. Über Entstehung und Ziele der Landbeschreibung in Josua 15*. Promotores waren Prof. dr. E Noort en Prof. dr. V. Fritz (universiteit van Gießen). Deze studie is gewijd aan het erfdeel van de stam Juda, zoals dat beschreven is in Jozua (Joz.) 15 in het kader van de verdeling van het land Kanaän (Joz. 14-19, of ruimer: Joz. 13-21). Vanuit drie invalshoeken is onderzocht hoe de tekst van Joz. 15 ontstaan is en welke doel hij gediend heeft.

In het onderzoek naar de tekst van Joz. 15 en zijn context blijkt dat de verdeling van het land hier niet zozeer met authentiek taalgebruik van P en Dtr, maar veeleer *in de stijl* van P en Dtr beschreven is. Ook het motief van de landverdeling moet als een vervolg op de motieven van P en Dtr in de Pentateuch gezien worden en als een voortzetting van motieven die al in Nu. 26, 32 en 34 voorkomen.

In het onderzoek naar de historische geografie van Juda is gebruik gemaakt van literaire bronnen en archeologische gegevens en is gezocht naar een antwoord op de vraag naar *wanneer* en *hoe* de grensbeschrijving (Joz. 15:1-12) en de stedenlijst (Joz. 15: 20-63) tot stand gekomen zijn.

Uit deze tekstuele en historisch-geografische onderzoeken blijkt dat bij de compositie van Joz. 15 naast de tekst van Nu. 34: 3b-5 ook van niet-bijbelse documenten gebruik gemaakt werd. Deze laatste zijn herkenbaar in verschillende onderdelen van de noordgrens van Juda en zouden stammen uit achtereenvolgens de vóór-Davidische tijd, uit de Davidische tijd en uit de Assyrische tijd (7^e eeuw v.Chr.). Voor de stedenlijst werd gebruik gemaakt van een bestuurlijk-administratieve plaatsenlijst uit de tijd van koning Manasse. De tekst over de verdeling van Kanaän is samengesteld in de traditie van Nu. 34 en daarmee in de na-exilische tijd te dateren, d.i. de periode waarin zij die terugkeerden uit de Ballingschap zich

vestigden in het gebied van de stammen Juda en Benjamin. In die tijd bestond er kennelijk behoefte het land opnieuw te verdelen en daarbij vroegere situaties te reconstrueren en te consolideren (vgl. Neh. 11).

In het derde deel van de studie wordt de ontwikkeling van de godsdienstige visie op het land Juda onderzocht en dit bouwt voort op het tekstuele onderzoek, waarbij verschillende bewerkingen van de landverdelingsteksten (Joz. 14-19) onderscheiden zijn. Deze opeenvolgende bewerkingsfasen tonen hoe in de theologische visie het land en de verdeling ervan over de stammen geleidelijk aan een steeds sterker sacraal karakter kregen. Ook de ordening van de verschillende onderdelen van Joz. 14-19 (of: Joz. 13-21) wijst hierop.

Op 8 oktober 2002 aanvaardde Prof. dr. H.J. STROOMER het ambt van hoogleraar Afroaziatische talen, in het bijzonder de Berberse en Zuidsemitische talen, binnen de afdeling Talen en Culturen van het Islamitische Midden Oosten van de faculteit der Letteren van de Universiteit Leiden, met een rede getiteld *In de schaduw van het Arabisch. Over niet-arabische talen en culturen in Noord-Afrika en het Midden Oosten*. De Afroaziatische taalfamilie, waartoe onder andere de Semitische talen, Egyptisch-Koptisch en de Berbertalen behoren, is met 225 talen de vierde makrotaalfamilie in de wereld. Klassieke Semitische talen als Hebreeuws en Arabisch worden in Nederland al eeuwen onderzocht, maar de leerstoel van prof. Stroomer, een bijzondere bij de faculteit der Letteren vanwege de Stichting Het Oosters Instituut, is de eerste in de geschiedenis van de Nederlandse universiteiten met specifieke aandacht voor die Afroaziatische talen die politiek, cultureel, maar ook wetenschappelijk in de schaduw van het Arabisch staan: de acht tot tien Berbertalen van Noord-Afrika bijvoorbeeld, maar ook de oorspronkelijke niet-Arabische talen van het Arabisch schiereiland. De studie van de Berbertalen is ook binnen Nederland relevant: driekwart van de Nederlandse Marokkanen spreekt een Berbertaal. Prof. Stroomer, die in Leiden en Cairo heeft gestudeerd en in 1987 promoveerde op een beschrijving van het Oromo, een Koesjitische taal, heeft het studiegebied van de Berbertalen in Leiden geïntroduceerd, waar het inmiddels een bloeiend onderzoeksterrein geworden is. De Zuid-Semitische talen, waaronder bijvoorbeeld het Klassiek Ethiopisch, werden reeds langer aan de Leidse universiteit onderzocht. Het Oosters Instituut is een stichting die door Christiaan Snouck Hurgronje in 1927 is opgericht, met als doel de bevordering van de studie van het Arabisch en de Islam.

Op 7 november 2002 promoveerde M.J.H. LINSSEN aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een proefschrift getiteld *The Cults of Uruk and Babylon. The temple ritual texts as evidence for Hellenistic cult practices*. Promotores waren Prof. dr. M. Stol en Prof. dr. R.J. van der Spek (VU Amsterdam). Het proefschrift zal medio 2003 worden uitgegeven door Styx Publications.

Het onderzoek richt zich op de cultus in Mesopotamië in de zgn. Hellenistische periode, die begon met de verovering van Mesopotamië door Alexander de Grote (331 v. Chr.). Centraal staat de vraag of de inheemse cultus in de steden en tempels in deze tijd belangrijk blijft.

Uit deze periode is een uitgebreid tekstcorpus bekend, vooral uit Babylon, de oude hoofdstad, en Uruk, de belangrijkste stad in het zuiden: uitvoerige beschrijvingen van allerlei cultische activiteiten in de tempels, zoals de dagelijkse offerpraktijk, de maandelijks of jaarlijks terugkerende grote feesten waaronder het belangrijke Nieuwjaarsfeest, en rituelen die voor speciale gelegenheden werden uitgevoerd. Echter, bij deze teksten gaat het, zoals blijkt uit de colofons, om kopieën van oudere originelen en niet om teksten die in de Hellenistische periode gecomponeerd zijn.

Uit vergelijking van dit corpus van rituele teksten met profane teksten uit de 3e tot de 1e eeuw v. Chr. (waarvan vaststaat dat zij wel Hellenistische composities zijn) wordt evenwel heel duidelijk dat de oude cultus nog steeds belangrijk is in de tempels: administratieve, juridische en kroniektteksten verwijzen naar rituelen en ceremoniën, maar ook naar goden, priesters en tempels, die bekend zijn uit de rituele teksten.

De teksten bevatten ook veel verwijzingen naar het optreden van de Griekse/Macedonische koning in de inheemse cultus en naar een speciale cultus voor de heerser en zijn familie, die tezamen met de cultus voor de Mesopotamische goden in de tempels werd uitgevoerd.

Genootschapsmededelingen

Twee geslaagde „Syrië-dagen”

De grote tentoonstelling „Bronnen van inspiratie uit het Oude Syrië”, in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, was voor Ex Oriente Lux aanleiding voor haar leden op 9 nov. 2002 in Leiden een „Syriëdag” te organiseren. Daarbij werd een bezoek aan de expositie, 's middags, ingeleid door een drietal lezingen, 's morgens, over belangrijke vindplaatsen en cultuurfasen, met het doel meer achtergrondinformatie te verschaffen (er is helaas geen Nederlandse catalogus van de expositie) over wat geëxposeerd werd. Prof. dr. K.R. Veenhof behandelde Mari, Dr. W.H. van Soldt Ugarit, en Dr. D.J.W. Meijer de Neo-Hettitische periode. Gezien de grote belangstelling werd deze dag op 8 maart 2003 herhaald en in totaal hebben ca. 170 leden van ons Genootschap deze geslaagde dagen bezocht.

Ex Oriente Lux 70 jaar

Ex Oriente Lux werd op 23 mei 1933 opgericht en zal dus dit jaar haar zeventigjarig jubileum vieren. In het kader hiervan zal een groot boek worden uitgegeven met de titel „*Zij Schreven Geschiedenis*”, waarin ruim veertig specialisten op het terrein van het Oude Nabije Oosten belangrijke en interessante historische teksten van uiteenlopende aard presenteren in vertaling met commentaar. Het boek zal voor onze leden verkrijgbaar zijn voor een gunstig ledenprijs via bestelling bij voorintekening. Zij zullen daarover apart, per brief met een acceptgiro, worden geïnformeerd. Het Bestuur hoopt en verwacht dat — net als in 1983 bij het jubileumboek „Schrijvend Verleden” het geval was — zoveel mogelijk leden dit nieuwe boek zullen bestellen, zodat de aantrekkelijke prijs en de gemaakte kosten elkaar zo goed mogelijk in evenwicht houden.

BABYLONISCHE GENEESKUNST AAN HET HETTITISCHE KONINGSHOF

DANIEL SCHWEMER (Würzburg)

Ziekten hebben van oudsher het leven van de mens geschaad en bedreigd. Dit is de reden waarom in alle culturen middelen en methoden om ze te behandelen werden ontwikkeld en verzameld. De Babyloniërs vormden hierop geen uitzondering — integendeel: met name uit het eerste millennium v. Chr. zijn talrijke spijkerschriftteksten overgeleverd die op verschillende wijzen handelen over de behandeling van ziekten. Diagnostische teksten geven uitsluitel welke ziekte aan bepaalde symptomen ten grondslag ligt en wie dit leed veroorzaakt heeft: een vertoornde godheid, een boze demon, schadelijke toverij of anders verkeerd gedrag van de patiënt. Soms verschijnt naast deze diagnose ook een korte prognose van het te verwachten ziekteverloop. Wanneer de aard van de ziekte en haar oorzaak eenmaal bekend zijn, konden de Babylonische specialisten te rade gaan bij de therapeutische teksten die de kwalen in kwestie behandelen: recepten voor de bereiding van verschillende medicamenten met aanwijzingen voor hun gebruik; rituelen met toepasselijke gebeds- en bezweringsteksten die dienden om een vertoornde godheid te verzoenen; andere rituelen en bezweringen waarmee demonen en andere kwalijke machten afgeweerd, verdreven en in de toekomst op afstand gehouden konden worden. De in de recepten gebruikte planten en mineralen werden op hun beurt weer behandeld in speciale lexicale lijsten.

Deze in de loop van eeuwen opgebouwde kennis van de Babylonische bezweringsspecialisten en artsen raakte — samen met veel andere Mesopotamische geschriften — al vroeg buiten Babylonië (het zuidelijk Mesopotamisch alluvium) bekend. De meeste relevante teksten kennen we dan ook uit de Assyrische bibliotheken uit het eerste millennium v. Chr., zoals de beroemde bibliotheek van koning Ashurbanipal in Nineveh, de privébibliotheken van families van geleerden, zoals die in het huis van de bezweringspriester Kišir-Aššur dat in Aššur werd opgegraven, of uit tempelbibliotheken zoals die van het heiligdom van Nabû in Kalhu (Nimrud). Maar ook buiten de grenzen van Mesopotamië zijn teksten over de Babylonische en Assyrische geneeskunst gevonden. Hierbij zijn de Akkadische teksten uit de Hettitische hoofdstad Hattuša (Boğazköy) in Centraal-Anatolië van groot belang. In de eerste plaats zijn deze teksten, die uit de 14de en 13e

eeuw v. Chr. stammen, wezenlijk ouder dan de meeste uit Babylonië en Assyrië bekende geschriften. Daarnaast worden in dit corpus vele rituelen en bezweringen aangetroffen die uit de Babylonische en Assyrische bibliotheken onbekend zijn en veel nieuwe en ongebruikelijke feiten te bieden hebben.

Babylonisch schrift en geleerdheid in Anatolië

Een typische kenmerk van de Hettitische cultuur is dat het Babylonische spijkerschrift het belangrijkste schriftmedium was. De deelname aan de wereld van de spijkerschriftculturen diende zeker niet alleen voor het gebruik van spijkerschrift voor internationale communicatie, zoals in die tijd wel het geval was in Egypte. Bij de Hettieten was vanaf het begin van de in Hattuša regerende dynastie, de Oudhettitische tijd (16de eeuw v. Chr.), het spijkerschrift een vast bestandsdeel van de cultuur en het gangbare middel om de eigen taal in geschrift vast te leggen. Vanaf de 15de eeuw v. Chr. gebruikten de Hettieten ook een inheems hierogliefenschrift, dat werd gebruikt voor het schrijven van teksten in het Luwisch, waarmee het Hettitisch nauw verwand was. Dit schrift is alleen bekend van zegels en monumentale inscripties, maar het is onduidelijk in hoeverre het ook gebruikt werd voor het beschrijven van met was bestreken houten tabletten, die bijna nooit bewaard gebleven zijn. Het gelijktijdig gebruik van spijkerschrift naast een lokaal schriftsysteem mag misschien vreemd aandoen, maar laat zich met de situatie in Urartu vergelijken: Ook in dit rijk, dat in het eerste millennium v. Chr. in het Koerdisch bergland ten noorden van Assyrië gelegen was, bediende men zich van zowel het Assyrische spijkerschrift als van een lokaal pictografisch schrift.

Net zoals de Urarteërs hebben de Hettieten het spijkerschrift overgenomen van schrijvers die zelf Akkadisch spraken. De vroegste vorm van het Hettitisch spijkerschrift, die zeker niet zo eenvormig is als vroeger wel werd aangenomen, laat geen ruimte voor twijfel dat de schrifttraditie die de Hettieten adopteerden een andere was dan die van de Oudassyrische handelaars die in de 19de eeuw v. Chr. in Anatolië leefden en handel dreven. De Hettitische schriftvorm stamt af van de veelvormige laat-Oudbabylonische schrijftadities van Noord-Mesopotamie en Syrië, waarvan overigens ook al in de Oudassyrische tijd voorbeelden in Anatolië worden aangetroffen.

Niet alleen de vorm van de spijkerschrifttekens laat zich hiermee beter begrijpen, maar ook bepaalde eigenaardigheden van het Hettitisch spijkerschrift kunnen met behulp van deze herkomst worden verklaard: Zo

schreven de Hettieten het woordteken GUDU, dat voor een bepaald type priester staat, niet met de twee spijkerschrifttekens AH en ME, zoals dat overal elders gebruikelijk was, maar met de tekencombinatie IM en ME. Hierbij moet worden opgemerkt dat in het Hettitisch spijkerschrift de tekens AH en IM er heel verschillend uitzien. In het Oudbabylonisch cursieve spijkerschrift, zoals dat bijvoorbeeld in de stad Mari aan de middelloop van de Eufraat werd geschreven, lijken deze tekens echter zozeer op elkaar dat verwisseling mogelijk was. Een andere eigenaardigheid van het Hettitisch spijkerschrift vind eveneens een parallel in Mari: voor het Hettitische woord *huittiya-*, „trekken”, gebruiken de Hettieten niet het gebruikelijke woordteken GID zoals dat in Babylonië en Assyrië gangbaar was, maar een variant van dit teken met drie extra verticale spijkers. Deze variant is tot op heden verder alleen nog uit Mari bekend.

De Hettieten hebben het spijkerschrift niet alleen overgenomen maar ook verder ontwikkeld. Om te beginnen moest het vreemde schrift voor de eigen taal worden aangepast. Daarnaast hebben de Hettitische geleerden naar alle waarschijnlijk ook het complexe systeem van Sumerische woordtekens verder ontwikkeld: De benamingen voor verschillende delen van het menselijke gezicht werden in het Sumerisch spijkerschrift — en daarmee ook in teksten in andere spijkerschrifttalen, die naast de syllabische tekens ook van deze woordtekens gebruik maakten — met één en hetzelfde teken geschreven: het teken KA kon zowel mond, neus, tong, lip, baard en zelfs tand betekenen. Omdat dit toch een beetje al te verwarrend was, schreven de Sumeriërs in het klein een extra tekentje in dit teken KA om de uitspraak van het woordteken in bepaalde betekenissen te verhelderen. Zo voegde men aan het teken KA, wanneer het voor „tong” (Sumerisch *eme*) stond, een klein syllabisch tekentje ME toe. Wanneer het voor „lip” (nundum) stond, schreef men er een kleine NUN in. Voor de Hettieten was dit onderscheid blijkbaar niet afdoende, want zij voegden extra tekens aan het woordteken toe wanneer het mond, neus of tand betekende (fig. 1). Deze tekens waren geen klankaanduidingen, maar duiden op de betekenis: Wanneer het teken KA voor het Hettitische woord voor „mond” stond, schreven de Hettitische schrijvers het Sumerische woordteken voor „opening” in het teken KA. Wanneer het echter voor „neus” stond, voegden ze het Sumerische woordteken voor „pin” toe, en voor de betekenis „tand” het woordteken „wit”. Het is echter niet geheel zeker of deze nieuwe varianten door een Hettitische schrijver werden bedacht, maar duidelijk is wel dat ze vrijwel alleen in het Hettitische spijkerschrift voorkomen. Alleen het nieuwe teken voor „mond” komen we ook tegen in een paar geleerde teksten uit Emar en Ugarit, dus uit Noord-Syrië tijdens de Hettitische overheersing.

Babylonisch tekengebruik

Hettitisch tekengebruik

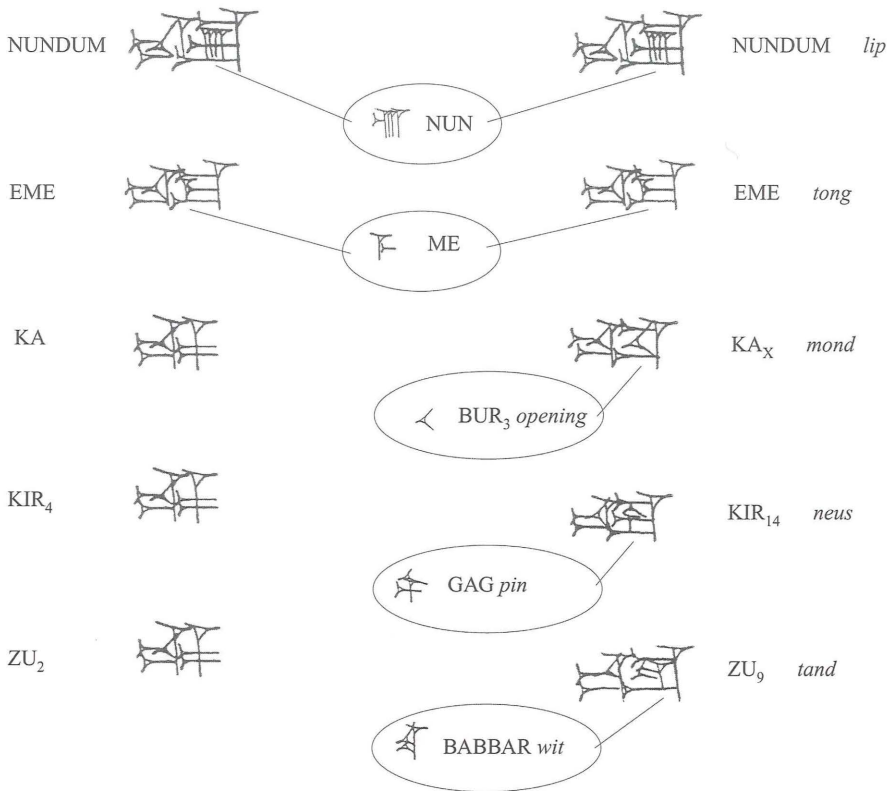

Fig. 1 — De verschillende vormen van het spijkerschriftteken KA in Babylonisch en Hettitisch gebruik. (tekenvormen naar CH. RÜSTER - E. NEU, *Hethitisches Zeichenlexikon*, Wiesbaden 1989).

Dit voorbeeld laat in ieder geval goed zien hoe diepgaand de Hettitische geleerde elite zich met de Babylonische schrijfcultuur bezig hield.

Het is dus geen verrassing dat in de ruïnes van Hattuša niet alleen veel teksten in het Hettitisch, Luwisch, Palaïsch, Hattisch of Hurritisch tevoor-

schijn kwamen, maar ook een grote verscheidenheid aan teksten die in het Akkadisch (en Sumerisch) waren geschreven:

Teksten uit het domein van de schrijversscholen en de geleerden: hiertoe rekenen we de lexicale lijsten en de verzamelingen van omens, maar ook een puur Hettitische vertelling in het Akkadisch: het verhaal over de belegering van de stad Uršu, dat waarschijnlijk reeds in de Oudhettitische tijd werd opgeschreven.

Tweetalige teksten van de Oudhettitische koningen: belangrijke teksten als de annalen en het zogenaamde testament van Hattušili I werden, net zoals het Edict van Telipinu, in een Hettitische en een Akkadische versie geschreven. De heersers van het Oude Rijk trachtten blijkbaar hun prestige te vergroten door zich naast het Hettitisch ook van de cultuurtaal van Babylonië te bedienen. Latere Hettitische koningen vonden dat niet meer nodig. Een vergelijkbare ontwikkeling zien we bij de heersers van Urartu in het eerste millennium v. Chr.: terwijl de vroege Urarteese vorsten hun inscripties in de taal van hun machtige Assyrische burens lieten aanbrengen, bedienden hun opvolgers, die zich tot serieuze concurrenten van de Assyriërs om de macht in het Koerdisch bergland hadden ontwikkeld, zich van hun eigen taal, het Urartees. Maar ook Urartees werd, net zoals het Hettitisch, in spijkerschrift geschreven.

Hettitische oorkonden van een bepaald type, de zogenaamde landschenkingsoorkonden, werden geheel in het Akkadisch geschreven. Deze teksten stammen met name uit de Middelhettitische tijd en laten zien dat de in twee talen geschoolde Hettitische schrijvers ook andere genres beheersten.

Teksten uit het diplomatiek domein: de brieven aan de koningshuizen buiten de grenzen van Kleinazië werden, net zoals de staatsverdragen die de Hettitische koningen met heersers buiten Anatolië afsloten, als regel niet alleen in het Hettitisch, maar ook in het Akkadisch opgesteld. Hierbij toont een analyse van het schrift van deze teksten aan dat het Hettitische *corps diplomatique* niet alleen de vreemde taal schreef, maar ook trachtte zich van de buitenlandse vormen van de spijkerschrifttekens te bedienen. Het is niet duidelijk of dit het werk was van uitheemse schrijvers in Hettitische dienst of van Hettitische schrijvers die bijzondere scholing hadden genoten.

Sumerische en Akkadische hymnen en gebeden werden deels met en deels zonder Hettitische vertaling in Hattuša gevonden. In andere gevallen kennen we alleen de Hettitische vertaling, waarbij de gebruikte woordkeuze en motieven duidelijk blijken te geven van een oorspronkelijk Babylonisch voorbeeld. De kennis van de Babylonische gebedsliteratuur bleef dan ook niet zonder invloed op de inheemse Hettitische gebedstaal.

Teksten uit het domein van de voortekenkunde: Naast vele andere methoden om voortekens te duiden, zoals bijvoorbeeld de bestudering van

de vlucht van vogels of de duiding van dromen, gebruikten de Hettieten ook de uit Babylonië stammende leverschouw om de wil van de goden te ervaren. Als hulpmiddel bij training en als naslagmiddel bediende men zich in het gehele oude Nabije Oosten van levermodellen, die ten dele ook beschreven waren, dwz. van legenden waren voorzien. Zulke modellen vond men in Hattuša zowel met Akkadische bijschriften als met Hettitische vertalingen: deze modellen dateren ten dele reeds uit de Oudhettitische tijd.

Tenslotte werden ook verschillende *teksten uit het domein van de Babylonische geneeskunde* in de Hettitische hoofdstad gevonden: recepten, rituelen en bezweringen. Ook deze laatste groep is bepaald niet homogeen: er zijn teksten zoals de zgn. *babili*-rituelen die, vanwege hun lange overleveringsgeschiedenis buiten Babylonië, alleen nog maar verbasterde en niet langer begrijpelijke Akkadische bezweringen bevatten. Daarnaast hebben we ook rituelen en bezweringen die blijkbaar in de bagage van de Babylonische bezweringspriesters en artsen, die door de Hettitische koning waren uitgenodigd, direct vanuit Babylonië in Hattuša geraakten; andere tabletten werden waarschijnlijk door Babylonische specialisten aan het Hettitische hof geschreven, terwijl weer andere teksten door tweetalige Hettitische geleerden werden afgeschreven en ten dele ook in het Hettitisch werden vertaald. Hierbij werden soms alleen de rituele instructies vertaald terwijl de Akkadische bezweringsspreuken onvertaald bleven. Tenslotte vond men in Hattuša ook een hele reeks Akkadische teksten, met name magische en medische literatuur, waarvan de inhoud uit Babylonië afkomstig moet zijn, maar die op tabletten zijn geschreven die in schrift, tekengebruik en woordkeuze afwijken van gelijktijdige handschriften uit Babylonië. De schriftvorm toont aan dat het ook geen afschriften van de hand van Hettitische schrijvers zijn, maar dat deze tabletten (dan wel hun schrijvers) deels uit de Noordmesopotamische en Assyrische gebieden, en deels uit de Noord-syrische streken stammen. Deze hele regio werd in de 15de en 14de eeuw v. Chr. door het Hoerritische Mittani-rijk beheerst, wiens schrijversscholen ook anderszins een rol bij de verbreiding van Babylonische teksten naar Anatolië speelden. Twee van deze „importtabletten” uit Hattuša, met teksten uit de magisch-medische literatuur, die rituelen en bezweringen bieden die van het gebruikelijke afwijken, zullen hier worden voorgesteld.

Huwelijk en uitdrijving van de dodengeest

Een dergelijk spijkerschrifttablet, dat wellicht uit Assyrië, maar waarschijnlijker uit Mittani afkomstig is, werd samen met een aantal duplicaten in „gebouw A” van het paleiskomplex van Hattuša gevonden en bevat

Akkadische recepten tegen buikpijn en, met name, een aantal rituelen en bezweringen om verschillende demonen te verdrijven die met hun optreden het leed van de patiënt hadden veroorzaakt. Een daarvan verdient vanwege de gebruikte magische techniek onze bijzondere interesse: Om de geest van een gestorvene, die de patient in zijn macht heeft, te verdrijven, moet de bezweerder een pop van riet vervaardigen, waarvoor de tekst een handleiding geeft die tot op heden nergens anders in zulke uitvoerige bewoordingen bekend is. Met een beetje fantasie kan men de pop gemakkelijk namaken. Deze pop wordt daarna magisch met de patient — en daarmee ook met de dodengeest die in hem zit — gehuwd. Hiervoor worden in het ritueel de belangrijkste elementen van het huwelijksfeest geïmiteerd, namelijk het geslachtsverkeer en het feestmaal. Na drie dagen gold het huwelijk blijkbaar als voltrokken, want dan neemt de patient een nieuwe rol op zich: als vader van de bruid gaf hij de pop een bruidsschat mee, die wederom liefdevol beschreven wordt. Op dit moment worden de patient (vader van de bruid) en dodengeest (bruidegom) dus niet meer als eenheid behandeld. Hierna richt de bezweringsexpert zich tot het pas gehuwde paar. Hij spreekt de pop toe als vervanger van de patient; net zoals voordien de patient met de dodengeest was verbonden, zo is vanaf nu de pop als echtgenote met de dodengeest verenigd. De pop krijgt te horen dat zij vanaf nu met de dodengeest gehuwd is en samen met hem moet vertrekken. Op dezelfde manier wordt nu ook de dodengeest bezworen: Hij moet zijn echtgenote aannemen en samen met haar verdwijnen. Helaas is het einde van dit ritueel fragmentarisch. We weten dus niet hoe de bezweerder zich van de pop en de dodengeest, dus van bruid en bruidegom, onttrekt. Een ander ritueel op hetzelfde tablet schrijft een boottocht voor om de magische vervangingsfiguren te verwijderen. Hierbij worden de figuren in een klein bootje geplaatst en op de rivier uitgezet, die ze ver weg tot aan zee mee zal voeren. Of onze rietpop hetzelfde lot te wachten stond weten we niet. De moeilijke en niet overal even betrouwbaar overgeleverde tekst van het ritueel, die door de fragmentarische toestand van het tablet nog moeilijker te begrijpen is, wordt hier compleet in vertaling weergegeven:

„Wanneer een dodengeest een man gepakt heeft, moet hij een scheutstuk van het riet wegnemen. Je brengt bij de knop, waar zijn blad (aanzet), gelaats-trekken aan. Je vervaardigt ogen, mond, wenkbrauwen en lippen... Je gaat één vinger(breedte) dieper en boort (daar) [...] (voor) de armen. Je steekt er een tak in. Je maakt [*bovenarmen*] en onderarmen als die van een... Je krast er een navel en een vulva in. Je *doorboort* de bovenkant van het scheutstuk. Je breekt een tak af en *brengt hem in*. Je kamt (een hoeveelheid) haar uit en omringt (daarmee) de bovenzijde van de tak *die is ingebracht*. Je *omwikkelt* haar (dwz. de pop) met windsels. Je bekleedt (haar) met een gewaad ‘voor een dag’. Je

knoopt een koord om haar middel. Je omringt haar boven- en onderarmen met windsels. Je rijgt karneool(kralen) op een bontgekleurd koord dat een vrouw heeft gevlochten. Je legt (die) om haar hals en zet haar een zilveren *diadeem* op het hoofd. [...] op het bed ligt zij met hem... [...]... links [in] bed [...] drie dagen lang net als [...]. [...] dat hij eet brengt hij bij haar en [zeg]t [het volgende] tegen haar: ‘Eet dit, je moet mijn vervanger zijn!’ [...] dat hij tot zich neemt brengt hij bij haar en [zegt tegen haar]: ‘Ik geef (het) je!’ Terwijl hij bier drinkt, brengt hij [*het bier* dat hij] tot zich neemt bij haar en [...] spreek]t met haar. Op de derde dag [...] zonnewater in... [...] he]ft hij op. Voor de (zonne)god Šamaš spreekt hij als volgt: ‘[...] Je bent met proviand voorzien, je hebt een bruidsschat ontvangen,..., je bent geheel voltooid. Als vervanger en substituut voor [N.N.] zoon van N.N. ben je gegeven. De boze, de bespieder, die op boosaardigheid zint, die [N.N.] zoon van N.N. in bezit heeft, is je echtgenoot! Aan hem ben je gegeven. Je zult hem uit [het lich]aam van N.N. zoon van N.N. wegnemen en met hem (van hier) vertrekken!’... *Je stelt de goederen op naast de muur. Je doet haar een gordel om met haar proviand. Je laat haar samen met haar proviand in een afwateringsopening (in de muur) binnengaan.* Je ri[cht] haar gezicht naar het westen. Je stelt *schalen* [...]... van het bed... [...] vo[or haar] op. Je maakt de voorkant met leem dicht. Je mengt leem met kers en... Je maakt 14 tekeningen op de... aan de zij[kant(en)] van haar [bed]. Je zegt het volgende: ‘Geen enkel kwaad zal mij vervolgen, geen enkel kwaad zal zich achter mij hechten! *Jij bent verzorgd*, je bent van proviand voorzien, je bent gehuwd! Jij bent haar echtgenoot, zij is jouw echtgenote! Jij moet haar nemen en (van hier) weggaan. Je bent verjaagd, verdreven, weggenomen en weggestuurd uit het lichaam van N.N. zoon van N.N.! Bij hemel en aarde [*ben je bezworen*]!’...”

Ook andere rituelen duiden aan dat men gebruik maakte van het huwelijk als magische techniek om te verbinden en te verlossen. Maar niet alle patiënten hadden het geluk om met een mooi poppetje het huwelijk te mogen vieren. Een in Aššur gevonden tablet bevat een ritueel waarbij het boze dat de patient in bezit genomen heeft met een varken wordt gehuwd. De bezweerder betreft in dit geval de patient echter niet direct in het huwelijksritueel. In plaats daarvan wordt een vervangingsbeeld van leem gemaakt dat de ziekte voorstelt. Nadat het huwelijk tussen beeld en varken voltrokken is, moet de patient wederom duidelijk van dit beeld worden gescheiden. Daarvoor bedient het ritueel zich nogmaals van een gebaar uit het huwelijksdomein: De bezweerder snijdt samen met het vervangingsbeeld de zoom van het kleed van de patient driemaal door, laat aldus het beeld het gebaar van echtscheiding van zijn vroegere bruid, de patient, uitvoeren. Daarmee is de ziektedemon alleen nog met het varken verbonden, dat op zijn beurt weer door de bezweerder kan worden opgeruimd.

Een bezweringsritueel om impotentie te genezen

Een ander tablet uit Hattuša, dat wat schriftvorm betreft Noordsyrische schrijftradities volgt, maar waarvan de inhoud Babylonische wortels kan hebben, noteert verschillende korte recepten voor medische drankjes. Op het eerste gezicht is niet duidelijk tegen welk leed deze geneesmiddelen bedoeld zijn, temeer daar het begin en einde van de tekst niet bewaard zijn gebleven.

„[Zaad] van de ‘hondetong’, raapzaad, [zaad] van de *samīdu*-plant, zaad van de *anuzinnu*-plant: [met w]ijn of bier — *dadānu*-doorn,...-plant,...-plant, zaad van bokshoornklaver: met wijn of bier.”

Zulke recepten zijn in grote getale bekend uit Babylonische en Assyrische bibliotheken. Het volgende tekstdeel, dat een klein bezweringsritueel biedt, is echter ongebruikelijk. Hierbij staat de rituele instructies voorop, terwijl de bijbehorende bezwering volgt in een eigen tekstdeel. Ook deze tekst wordt hier in vertaling gegeven, hoewel het begrip nog door enige onduidelijkheden wordt belemmerd:

„Je raa[kt hem] (dwz. de patient) aan *met* de staart van een scorpioen, *met* het achterlijf van een wesp, *met* het achterlijf van een bij, *met* de kop van een rode mier, *met* de... van een dekram. Je knoopt zeven knopen in een wit snoer; daarmee omgordt je zijn heupen. Je zalft opnieuw zijn heupen met mirteolie (en zegt daarbij): Bezweringsformule: ‘Bij dezen heb ik gemeenschap met je, Nanaya, bij dezen heb ik gemeenschap met je, Nanaya! De vreugderoep is als bij een ram, *het gebrul* als bij een zwangere... je bed! Ik houd (*van je*), Kilili, ik heb geslachtsverkeer (*met je*), Kilili!’” (Hier volgt een onbegrijpelijke ‘abracadabra’-bezwering; daarmee eindigt dit tekstdeel.)

Deze bezwering richt zich tot Nanaya, de godin van de erotische liefde. Nochtans bevat de tekst niet de gebruikelijke hymnische lofprijs op de godin. De spreker richt zich eerder op voet van gelijkheid direct tot de godin. De spreeksituatie is die van het geslachtsverkeer tussen spreker en godin. De manier van spreken is, voor zover wij haar begrijpen, volledig onverbloemd: wanneer poëtische beelden gebruikt worden, wekt hun woordkeuze de indruk van een zekere onhoffelijkheid. Wij zouden deze bezwering het liefst met een Sumerisch lied aan Nanaya (resp. Inana-Ištar) willen vergelijken, dat uit een erotische dialoog tussen Nanaya en haar goddelijke minnaar bestaat. De tekst werd door B. ALSTER in de context van de sexuele praktijken bij de Inana-heiligdommen geplaatst, of, nog preciezer, de tekst geeft ons „the words spoken by a man to a prostitute and her answer”¹.

¹ B. ALSTER, Marriage and Love in Sumerian Love Songs, in: M.E. COHEN et al. (eds.), *The Tablet and the Scroll. Near Eastern Studies in Honor of William W. Hallo*, Bethesda 1993, 15-27, hier 15.

Een Akkadische dialoog tussen Nanaya en haar goddelijke minnaar Muati vinden we in de zgn. *Divine Love Lyrics* uit laat-Oudbabylonische tijd, die waarschijnlijk de ritën van het heilige huwelijk tussen beide goden als achtergrond hebben. Andere liefdesliederen, die niet tot Nanaya gericht zijn, verwijzen wel naar haar kwaliteit als godin van de sexuele liefde; ook de betreffende bezweringen noemen haar in deze rol. In de voorliggende bezwering wordt, naar het zich laat aanzien, een excerpt uit een liefdesdialoog tussen Nanaya en haar minnaar gebruikt; in ieder geval bedient de tekst zich van de dialoogvorm van de *Divine Love Lyrics*, waarbij het antwoord van Nanaya, dat bij dat genre past, in onze tekst wordt verzwegen. Dergelijk gebruik van de goddelijke liefdesgesprekken in een magisch-medische tekst is elders, als ik het goed zie, onbekend. Het is lastig onze tekst aan een bepaald genre toe te wijzen, temeer daar een rubriek aan het einde van de tekst ontbreekt. Wanneer Babylonische potentiebezweeringen een van de deelnemers van het ritueel aanspreken, dan is het de man die aan impotentie lijdt. Een uitspraak van de man tot een vrouw komt men verder alleen in een bezweringgenre tegen dat als „liefdesmagie” bekend staat en dient om de gunst van een bepaalde persoon te winnen. Spreker en aangesprokene blijven ook daar echter steeds de betrokken personen, dus de (afgewezen) minnaar en de met liefdesmagie te behandelen vrouw (of omgekeerd). Alleen een Sumerische en deels tweetalige bezwering draagt de menselijke verhoudingen direct op Inana en Dumuzi over, maar hier ontbreekt weer het element van de directe rede. Al met al lijkt de tekst van onze bezwering erop te duiden dat we het ritueel als liefdesmagie moeten interpreteren die een man moet helpen de gunst van een vrouw te winnen.

Hoe passen hierbij de voorafgaande rituele handelingen, die ondanks de ongebruikelijke volgorde naar alle waarschijnlijkheid toch bij deze bezwering horen? De rituele specialist kiest om te beginnen zeer ongebruikelijke ingrediënten: de staart van een schorpioen, het achterlijf van een wesp en een bij en de kop van een rode mier. Lichaamsdelen van insecten, mieren en spinnen of complete exemplaren van deze soort worden ook elders als geneesmiddelen gebruikt. Maar dat nu juist de staart dan wel het achterlijf van drie van stekels voorziene dieren gebruikt wordt kan geen toeval zijn, zeker omdat de schorpioen, in het Akkadisch *zuqaqīpu*, dus de „oprichter”, op de eerste plaats staat. Terwijl de eerste drie ingrediënten dus op fallus en penetratie toespelen, blijft de betekenis van de „kop van een rode mier” vaag. Maar bij de mier zitten de aggresieve werktuigen aan de kop en niet op het achterlijf — en zelfs de vorm van de mierenkop kan aanleiding tot associatie met het mannelijk lid geweest zijn. Waarschijnlijk werden deze

bestanddelen met een van een ram gewonnen produkt gemengd — het woord vóór „ram” is helaas onduidelijk — en dan op de huid van de patient aangebracht. Hierbij wordt niet voorgeschreven of slechts een bepaald deel van het lichaam moest worden gezalfd. Ook het gebruik van een dekram in deze samenhang is niet toevallig, want dit dier komt men vaker in potentie-bezweringen en -rituelen tegen als toonbeeld van mannelijke kracht. Tenslotte worden zeven knopen in een witte band gelegd, de band om de heupen van de patient gebonden die vervolgens opnieuw worden gezalfd. Knopen worden in snoeren gelegd om kettingen met amuletstenen te maken; normaal worden die bij vrouwen om de heupen geknoopt om miskramen te voorkomen. Het simpele leggen van knopen wordt ook voorgeschreven in een bezweringsritueel tegen steken die een dodengeest veroorzaakt. De pijnlijke lichaamsdelen worden daarbij met de geknoopte band verbonden. Voordien was elke van de (zevenmaal drie) knopen driemaal met een bezweringsformule toegesproken. Daardoor komt de kracht van de bezwering in de knoop terecht, die dan permanent op het aangetaste lichaamsdeel kan inwerken. In onze tekst schijnt de bezwering echter meer met het zalven dan met het leggen van knopen verbonden te zijn. In elk geval worden ook hier de helende middelen — het witte knopensnoer en de reinigende zalf — direct op het betreffende lichaamsdeel toegepast om de „lendenverlamde” patient te helpen. Terwijl de inhoud van de bezwering doet denken aan tot een vrouw gerichte liefdesmagie, toont het bijbehorende ritueel duidelijk aan dat de man het therapeutisch doel was.

Aan het eind van de bezwering wordt de eerder genoemde godin Nanaya als Kilili aangeduid. Deze gelijkstelling van Nanaya en Kilili komen we alleen in deze tekst tegen, maar past goed bij wat reeds bekend was: Nanaya behoort sinds oudsher tot de kring van Ištar (van Uruk) en wordt dan ook met Ištar gelijkgesteld. Aan de andere kant wordt ook Kilili nauw met Ištar verbonden en Ištar wordt in een bezweringsritueel als Kilili aangesproken. Dat nu juist in een sexuele context Nanaya met de bijnaam Kilili opduikt kan ons evenmin verrassen: Abašušu-Kilili is een redelijk gevaarlijke demon die via het venster in huis, en dan met name de slaapkamer, binnendringt. Net zoals de demon Ardat-Lilī belichaamt zij het bedreigende aspect van de Ištar-gestalte. Verder is het karakter van Kilili nog onduidelijk. Dat zij, net zoals Nanaya en Ištar, met sexualiteit wordt geassocieerd staat buiten kijf: Zij is het „die [het huis] voor de bruiloft uitkiest, die het meisje haar (eigen) slaapkamer doet verlaten.” Het is echter niet mogelijk om te bewijzen dat zij als speciale beschermgodin van prostituees fungeerde. Het zojuist genoemde venstermotief heeft zeker niets te maken met „the harlot who leans out of the window of the bordello” (zie de afbeelding op

Fig. 2 — Het zgn. „Burney relief” uit Babylonië en daterend uit de eerste helft van het 2de millennium v. Chr. (hoogte 49 cm). Afbeelding uit: J. BLACK en A. GREEN, *Gods, demons and symbols of ancient Mesopotamia* (Londen 1992) frontispiece.

de voorpagina)². Of men in de gevleugelde naakte godin op het zgn. Burney-relief (fig. 2) en gelijksoortige voorstellingen op basis van de afgebeelde uil inderdaad Kilili (of Ištar als Kilili) mag zien moet eveneens ongewis blijven, daar dit voorstel teruggaat op een onzekere etymologie van de naam Kilili.

² TH. JACOBSEN, *Pictures and Pictorial Language*, in: M. MINDLIN (ed.), *Figurative Language in the Ancient Near East*, London 1987, 5.

De twee Akkadische ritueel- en bezweringsteksten uit de Hettitische hoofdstad Hattuša die hier kort zijn voorgesteld maken deel uit van de magische en medische literatuur van Babylonië en Assyrië. Toch zijn beide teksten tot op heden alleen bewaard gebleven op kleitabletten uit Hattuša; de „periferie” levert hiermee een belangrijke bijdrage aan het begrip van de Babylonische ritueel- en bezweringsteksten. Beide handschriften zijn bovendien interessant omdat ze ons een blik gunnen op de overleveringsgeschiedenis van de tekst en daarmee op culturele contacten. Zij getuigen van een tijdperk in de geschiedenis van het oude Nabije Oosten die, zoals met name blijkt uit de briefwisseling tussen de verschillende vorstenthoven, in het teken stond van veelzijdige internationale contacten. Deze contacten beperkten zich niet alleen tot diplomatie of dynastieke huwelijken, maar zorgden er ook voor dat het Hettitische koningshof niet uitsluitend op eigen specialisten vertrouwde, maar desgewenst ook artsen en bezweerders uit Babylonië en Egypte liet komen. Het vertrouwen in de Egyptische geneeskunst was zo groot dat men de hoop koesterde dat de Egyptische artsen zelfs een 60-jarige prinses konden helpen om zwanger te worden. Men waardeerde de Babylonische artsen zozeer, dat de Babylonische koning de Hettitische vorst Hattušili III erop aan moest spreken dat hij, tegen alle afspraken in, de Babylonische artsen in Hattuša vasthield en niet naar huis liet terugkeren. De teksten die wij hier hebben voorgesteld hebben we onder meer aan zulke specialisten te danken.

Literatuur

De beide voorgestelde spijkerschrifttabletten uit Boğazköy werden in kopie gepubliceerd door G. WILHELM, *Keilschrifttexte aus Boghazköi (= KBo) 36: Literarische Texte in sumerischer und akkadischer Sprache*, Berlin 1991, als nr. 29 // 34 en nr. 27; sommige fragmenten waren reeds door F. KÖCHER in *Keilschrifturkunden aus Boghazköi 37: Literarische Texte in akkadischer Sprache*, Berlin 1953, gepubliceerd zonder dat hun samenhang werd herkend. Nadat G. WILHELM de tekst op het eerste internationale hettitologische congres had voorgesteld (Zur babylonisch-assyrischen Schultradition in Hattuša, in: *Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 19-21 Temmuz 1990*, Ankara 1992, 83-93), heeft de schrijver een eerste complete bewerking van KBo 36.29 // 34 in het boek *Akkadische Rituale aus Hattuša, Texte der Hethiter 23*, Heidelberg 1998, gepresenteerd. Belangrijke bijdragen voor het begrip van de teksten leverde W. FARBER, *Das Püppchen und der Totengeist*, ZA 91 (2001) 251-263 (zie ook J. SCURLOCK, *JAOS* 120 [2000] 671-674 en R.D. BIGGS, *JNES* 60 [2000] 289-291). De tweede hier voorgestelde tekst, KBo 36.27, werd door de schrijver op het vijfde internationale hettitologische congres, 2002, voorgesteld en een bewerking verschijnt binnenkort in druk.

Voor de overlevering van Akkadische teksten uit Hattuša zie naast de reeds genoemde werken in het bijzonder: G. WILHELM, *Medizinische Omina aus Hattuša*

in *akkadischer Sprache*, Studien zu den Boğazköy-Texten 36, Wiesbaden 1994; *idem*, Neue akkadische Gilgameš-Fragmente aus Ḫattuša, *ZA* 78 (1988) 99-121; G. BECKMAN, Mesopotamians and Mesopotamian Learning at Ḫattuša, *JCS* 35 (1983) 97-114; *idem*, The Goddess Pirinkir and Her Ritual from Ḫattuša, *Ktema* 24 (1999) 25-39; *idem*, *Babyloniaca Hethitica*, in: K.A. YENER en H.A. HOFFNER Jr. (eds.), *Recent Developments in Hittite Archaeology and History*, Winona Lake 2002, 35-41; J. KLINGER, „Wer lehrte die Hethiter das Schreiben?“, in: S. ALP en A. SÜEL (eds.), *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996*, Ankara 1998, 365-375.

Voor de rituele technieken in de Babylonische bezweringsrituelen moet worden verwezen op S.M. MAUL, *Zukunftsbewältigung*, Baghdader Forschungen 18, Mainz 1994. Het standaardwerk voor de Babylonische potentierituelen is R.D. BIGGS, *ŠA.ZI.GA. Ancient Mesopotamian Potency Incantations*, Texts from Cuneiform Sources 2, Locust Valley 1967. Een overblik over de godin Nanaya biedt M. STOL in het artikel Nanaja, *Reallexikon der Assyriologie* Bd. 9, Berlin & New York 1998, 146-151. Over Egyptische artsen aan het Hettitisch hof: E. EDEL, *Ägyptische Ärzte und ägyptische Medizin am hethitischen Königshof*, Opladen 1976.

(Vertaling Frans van Koppen)

MESA VERSUS SALOMO TWEE MODELLEN VAN DE ECONOMIE IN DE LATE IJZERTIJD

MARGREET STEINER

Hoewel van het Oude Israël en haar buurlanden geen periode zo grondig is onderzocht als de Late IJzertijd (ca. 1000–587 v.Chr.), weten we weinig van haar economische achtergrond. De meeste ideeën zijn nog steeds gebaseerd op het beeld zoals dat naar voren komt uit de bijbelverhalen. De koning wordt daarin gepresenteerd als een machtig heerser, die aan het hoofd stond van een goed-georganiseerde staat en zich intensief bezighield met economische activiteiten. Ook modern onderzoek kan zich maar met moeite losmaken van deze voorstelling van zaken en blijft de Bijbel beschouwen als de belangrijkste bron van kennis van de IJzertijdgemeenschappen. De archeologische achtergrond van dit bijbelse beeld wordt echter zelden ingevuld. Wat is er werkelijk in de bodem gevonden en hoe moeten deze vondsten geïnterpreteerd worden? De vraag hierbij is niet zozeer *wat* er geproduceerd werd in het oude Israël en zijn buurlanden en welke *goederen* verhandeld werden, maar meer *hoe* de productie georganiseerd was, en welke *processen* de distributie regelden.

Laten we een paar eenvoudige vragen stellen. Als een boer een nieuwe ijzeren bijl nodig had, hoe kwam hij daar dan aan? Maakte hij hem zelf, ging hij naar de bureu, naar het buurdorp, of naar de stad? Waren er lokale markten of rondtrekkende handelaren? En waarmee betaalde hij voor zijn bijl? Een andere vraag: waar haalde de koning de overvloedige maaltijden vandaan die op zijn tafel stonden? Had hij zijn eigen landgoederen, kreeg hij giften van zijn volk, of hief hij belasting? Een hoe was dat georganiseerd? En hoe zit het met de weefgewichten die in veel huizen zijn aangetroffen? Weefden de huisvrouwen hiermee alleen kleren voor hun eigen familie, werkten ze aan stoffen om op de markt te verkopen of was het materiaal bestemd voor de elite die in de stad leefde? En wie maakte de exquisite weefsels die de Assyriërs als tribuut eisten van de koningen van Israël en Juda? Bestonden er gespecialiseerde ateliers, gebeurde het weven in het paleis van de koning of vond het plaatst in de dorpen, vanwaar het per speciaal konvooi naar de koning werd gebracht?

Men zou denken dat antwoorden op deze eenvoudige vragen makkelijk te vinden zouden zijn in de opgravingsverslagen, maar dat bleek niet het geval te zijn. De informatie in deze rapporten is voor het merendeel niet

toegespitst op deze vragen, en de gegevens zijn vaak incompleet en niet kwantificeerbaar. Nog erger is misschien dat het meeste materiaal niet (of optimistischer: nog niet) is gepubliceerd. Een patstelling. Maar misschien kunnen de grote koningen Salomo van Israël en Mesa van Moab ons hier te hulp schieten.

Koning Salomo

We zijn bijna allemaal opgegroeid met het bijbelse beeld van koning Salomo als het prototype van de koning van Israël. Deze heerser was enorm rijk en machtig en hield zich bezig met allerlei economische activiteiten. Dit beeld komt terug in allerlei artikelen over het oude Israël. In 1960 publiceerde NEUFELD een artikel met als titel: “The Emergence of a Royal-Urban Society in Ancient Israel.”¹ Hij beschrijft de koning van Israël (dat is: koning Salomo) als volgt:

* Hij is een orientaal vorst die een sterke invloed uitoefent op het leven van zijn onderdanen.

* Hij wordt ondersteund door een uitgebreid ambtenarenapparaat met landvoogden, opzichters, schrijvers en priesters. Er is in de Bijbel sprake van alleen al 550 hoofdopzichters die toezicht hielden over Salomo's bouwactiviteiten.

* Hij houdt zich actief bezig met langeafstandshandel en bouwt een vloot om naar het goud van Ofir te zoeken. Hij verhandelt ook paarden. Deze importeert hij uit Cilicië en Egypte om ze naar de koning der Hethieten en de koningen van Aram te sturen.

* De koning is ook betrokken bij verschillende ambachten. In de Bijbel worden koninklijke wijngaarden genoemd en koninklijke pottenbakkerijen.

* Hij heeft een groot leger met beroepssoldaten (wachters, wagenmenners en officieren) en bovendien 1400 strijdwagens en 40.000 paarden, waarvoor hij stallen en wagensteden bouwde.

* De koning is een bouwer. Hij sluit een verdrag met koning Hiram van Tyrus om cederhout te verkrijgen voor de bouw van de tempel. Salomo kreeg het hout, Tyrus kreeg land in ruil, en de bijbel zegt dat Salomo 30.000 mensen opriep om bomen te kappen in Libanon. Daarnaast had hij 70.000 lastdragers in dienst en 80.000 steenhouwers in het gebergte, naast nog eens 3300 opzichters.

* Hij is immens rijk. In I Kon. 10 staat een lijst met zijn jaarlijks inkomen: *666 talenten goud, behalve wat er inkwam van de handelslieden en van de winst der kramers en van alle koningen van Arabië en van de stadhouders des lands.*

¹ E. NEUFELD, “The Emergence of a Royal-Urban Society in Ancient Israel”, *Hebrew Union College Annual* 31, 1960.

Dit beeld van de economie van Oud-Israël bepaalt (onbewust) nog steeds onze gedachten. Recentelijk nog schetste JOHN HOLLADAY een vergelijkbaar beeld.² De staten waarover de koningen van Juda en Israël heersten, waren rijk geworden door hun economische activiteiten en door belasting te heffen op de internationale handel via hun land, met name op de vele karavanen uit Arabië, beladen met specerijen en wierook. HOLLADAY probeerde het aantal kamelen te berekenen dat elk jaar door Israël en Juda trok, en kwam tot een getal van 3000-5000 kamelen, De goederen die zij vervoerden, zouden een waarde van \$ 175-290 miljoen dollar vertegenwoordigen, volgens de koers van de dollars in 1960. Even afgezien van de onmogelijkheid om dit soort zaken te berekenen, zijn dit blijkbaar de hoeveelheden kamelen en geld waarmee in dit model rekening gehouden wordt. Hoewel dit beeld vooral gebaseerd is op de verhalen over koning Salomo, wordt stilzwijgend aangenomen dat zijn opvolgers op dezelfde manier handelden. Misschien waren zij minder rijk dan Salomo, maar ook zij waren actieve handelaren en hebben de economie op dezelfde manier beïnvloed.

In dit model bestaat er een grote kloof tussen het koninklijke/urbane deel van de samenleving aan de ene kant en het platteland aan de andere kant. In de steden leefde de koninklijke familie, omringd door hun hovelingen en hun vele ambtenaren. Hier woonde ook de elite van het land, bestaande uit rijke landeigenaren en de ambachtslieden die het fijne aardewerk maakten, de statiegewaden weefden en de gouden en zilveren objecten vervaardigden die aan het hof gebruikt werden. Ook stonden in de steden grote voorraadschuren, en de stad werd gedomineerd door de tempel, bediend door een professionele priesterklasse. Al de rijkdommen van het land, waar de koningin van Scheba zo van onder de indruk was, waren hier tentoongespreid. Aan de andere kant van de scheidslijn leefde de verarmde plattelandsbevolking, onderdrukt en uitgezogen door de steden.

Het is goed om hierbij te bedenken dat al deze ideeën vooral steunen op bijbelverhalen en nauwelijks op archeologische vondsten; archeologie wordt in ieder geval niet vaak genoemd.

Problemen met dit model

Het leven en de activiteiten van koning Salomo staan tegenwoordig ter discussie. Steeds meer archeologen beginnen eraan te twijfelen of deze

² J. HOLLADAY, "The Kingdoms of Israel and Judah: Political and Economic Centralization in the Iron IIA-B (ca 1000-750 BCE)", in: Th. E. LEVY (ed.), *The Archaeology of Society in the Holy land*, London 1995, pp. 368-398.

bijbelverhalen wel een basis in de geschiedenis hebben. Ze kunnen daarvoor — letterlijk — geen bevestiging in de grond vinden. Geen spoor is nog gevonden van de machtige staat die David creëerde en die zijn zoon uitbouwde. Waar zijn de paleizen, de stallen, de versterkte steden, het goud en zilver? Waar zijn de vele economische en administratieve teksten, geproduceerd door het uitgebreide ambtenarenapparaat? Zullen we al die zaken ooit vinden?

Het volgende is wel duidelijk. In de zuidelijke Levant was gedurende de Late IJzertijd een ontwikkeling gaande naar een steeds grotere politieke complexiteit. Dit resulteerde in de vorming van een aantal kleine staten. In historische (buiten-bijbelse) bronnen worden de namen genoemd van de staten Israël en Juda, en de Transjordaanse staten Ammon, Moab en Edom. Daarnaast waren er de stadstaten van de Filistijnen en de Feniciërs, en verschillende Arameese staten, waarvan Aram-Damascus de meest zuidelijke was. Deze kleine staten kwamen tot ontwikkeling op het moment dat de machtige rijken van Egypte en Mesopotamië in verval waren en weinig belangstelling voor de regio hadden. Ze verdwenen toen Assyrië tot een machtig rijk was uitgegroeid en hun grondgebied bezette in de late 8e en de vroege 7e eeuw v.Chr. Wat de Assyriërs overlieten (een deel van Juda, de stadstaat Tyrus) werd in de 6e eeuw door de Babyloniërs uitgewist. Wanneer die staatsvorming begon, is niet geheel duidelijk. De oudste historische documenten dateren uit de 9e eeuw v. Chr. De Mesa-stèle uit ca. 830 v.Chr. noemt Omri van Israël, en in de monoliet van Shalmanasser III uit 835 v.Chr. wordt koning Jehu van Israël genoemd.

Wie het Salomo-model probeert toe te passen op de economie van deze kleine staten loopt tegen een aantal moeilijkheden op. Een overzicht van de beschikbare archeologische literatuur maakt dit duidelijk. Als de koning inderdaad een handelaar was en als er belastingen (in natura) werden geheven door de staat, dan moeten er grote opslagfaciliteiten zijn geweest. Die zijn echter nauwelijks aangetroffen. Een ander probleem: veel steden tonen geen tekenen van enige hiërarchie. Alle huizen hadden dezelfde omvang; er stonden geen paleizen of grotere gebouwen. Geen spoor is gevonden van barakken, geschikt om de soldaten te huisvesten of de vele mensen die voor dwangarbeid werden opgeroepen. Sporen van verarming van het platteland zijn ook moeilijk te vinden. Latifundia, grote boerenbedrijven met veel uitgebuite boeren of lijfeigenen, bestonden niet. In de steden waren geen winkels, noch tekenen van grote rijkdom. Natuurlijk waren er paleizen in de grote steden zoals Samaria, Megiddo, Hazor en Jeruzalem, maar zelfs daar was er weinig vertoon van luxe.

Tekenen van surplusproductie, dat wil zeggen productie voor de markt, zijn wel gevonden. Bij Lachish zijn pottenbakkerijen gevonden, en in Gibeon grotten waar een groot aantal wijnkruiken kon worden opgeslagen. Bij veel dorpen stonden oliepersen waarmee meer olie kon worden geproduceerd dan in het dorp werd geconsumeerd. Stenen gebruiksvoorwerpen, aardewerk, textiel, ijzere voorwerpen, graan, olijven, wijn — al deze producten werden gedeeltelijk geproduceerd voor de markt. Toch moet men hierbij niet denken aan grootschalige industriële ondernemingen; alles gebeurde op kleine, lokale schaal, met misschien als enige uitzondering de koperproductie in de Wadi Arabah in Jordanië.

De beroemde langeafstandshandel in specerijen en wierook, die miljoenen dollars opleverde voor de koningen van Israël, is een ander probleem, al was het maar omdat het zo moeilijk is de handelsroutes archeologisch te traceren. De meeste vondsten duiden erop dat deze handel vanaf 750 v. Chr. in volle gang was, hetgeen betekent dat ze iets eerder begonnen moet zijn. Enkele Assyrische teksten uit de 8^e eeuw refereren aan kameelkaravanen. Sommige onderzoekers betogen echter dat de wierookroute pas rond 650 v. Chr. begon. Het is onbekend hoe groot deze handel was.

Inscripties helpen niet veel. In Samaria zijn 102 ostraca (beschreven scherven) gevonden in een van de opslagkamers van het paleis, daterend uit de 1^e helft van de 8^e eeuw v. Chr. De scherven waren met inkt beschreven en bevatten korte teksten: *in het Xde jaar, van A (stad of district), voor B (persoon), een kruik oude wijn, of twee kruiken olijfolie*. Deze teksten zijn wel verklaard als documenten van de belastingenadministratie voor de koning, als bevoorrading van het paleis of als levering vanuit de koninklijke landgoederen, bestemd voor de hovelingen. Dit is allemaal mogelijk, behalve dat de genoemde hoeveelheden zo klein zijn. Wat voor soort belasting is dit, die één kruik olijfolie opbrengt uit een bepaald district, en een kruik wijn uit een ander?

Koning Mesa

Het moge duidelijk zijn dat het Salomo-model niet voldoet, maar hoe kunnen we de opgegraven vondsten dan interpreteren? Op dit punt stapt koning Mesa naar voren om ons te helpen. De Mesa-stele is in de 2^e helft van de 19^e eeuw ontdekt in Jordanië, bij Dhiban, de oude hoofdstad van Moab. Westerse geleerden probeerden na de ontdekking in allerijl geld bijeen te brengen om de basalten steen te kopen, hetgeen de dorpsbewoners tot de conclusie bracht dat er goud in verborgen zat. Daarom verhitten ze

de steen en gooiden er daarna koud water over, zodat hij in stukken barstte. Ze waren erg teleurgesteld toen er geen goud verscheen. De weer aan elkaar geplakte stèle staat nu in het Louvre in Parijs. De tekst begint aldus³:

Ik ben Mesa, de zoon van Kemo [-Jat], de koning van Moab, de Diboniet. Mijn vader was koning over Moab dertig jaar, en ik was koning na mijn vader, en ik maakte deze hoogte voor Kemos in Kericho... Hij heeft mij immers verlost van alle ... en hij heeft mij immers doen neerzien op al mijn vijanden. Omri was koning van Israël, en hij verdrukte Moab vele dagen, immers Kemos was vertoornd op zijn land. En zijn zoon volgde hem op, en hij zei — ook hij — Ik wil Moab verdrukken! [...] En Omri had in bezit genomen het gehele land Madaba, en hij zat daar in zijn dagen en de helft van de dagen van zijn zoon, veertig jaar, maar Kemos deed het in mijn dagen terugkeren.

Mesa verhaalt dan van zijn grote bouwwerken en zijn krijgsdaden:

En ik bouwde Baäl Meon, en ik maakte erin het waterreservoir, en ik bouwde Kirjaten. En de mannen van Gad zaten in het land Atarot van eeuwigheid af, en de koning van Israël bouwde voor zichzelf Atarot, en ik vocht tegen de stad, en ik nam haar in, en ik doodde geheel het volk van de stad als offer voor Kemos en voor Moab.

Uitvoerig wordt dan verhaald hoe de steden Nebo en Jahas werden veroverd op de Israëliëten, nadat Mesa 200 „man” (legeraanvoerders?) heeft opgeroepen uit Moab. Dan volgt weer een opsomming van bouwwerken:

Ik heb gebouwd Kericho, de muur van de bossen en de muur van de citadel, en ik heb gebouwd zijn poorten, en ik heb gebouwd zijn torens, en ik heb gebouwd het huis van de koning, en ik heb gemaakt het tweevoudig reservoir voor de bron in het binnenste van de stad.... En ik groef de grachten van Kericho door middel van Israëlitische gevangenen. Ik heb gebouwd Aroër, en ik maakte de heirbaan in de Arnon. Ik heb gebouwd Bet Bamot, immers dat was verwoest. Ik heb gebouwd Bezer, immers het lag in ruïnes.

Als men deze tekst niet onderzoekt op de belangrijke historische en religieuze informatie hij bevat, maar op de economische informatie, dan levert dat op het eerste gezicht niet veel op. Er staat niets in over belastingen, over handelsroutes of ingevoerde goederen. Mesa is echter op bepaalde punten zeer duidelijk: hij is een koning, zijn vader was een koning, hij is een krijgsman, hij is een bouwer.

³ De vertaling is van K. SMELIK, *Behouden Schrift. Historische Documenten uit het Oude Israël*, Baarn 1984, pp. 37-39.

Model van de Vroege Staat

Het is mogelijk deze tekst te analyseren aan de hand van het model van de Vroege Staat. Dit is een model over hoe staten georganiseerd waren. Het werd ontwikkeld door CLAESSEN, SKALNIK en anderen, op basis van empirisch onderzoek van meer dan 20 gemeenschappen overal ter wereld⁴. CLAESSEN en SKALNIK zijn antropologen, geen archeologen, en zij gebruikten vooral historisch recente of nog bestaande gemeenschappen voor hun model. Toen zij deze gemeenschappen, die voor de eerste keer in hun bestaan een staat vormden, met elkaar vergeleken, vonden zij dat Vroege Staten enkele karakteristieke deelden:⁵

- * Vroege Staten hebben een eigen grondgebied, maar hun grenzen zijn losjes gemarkeerd. Zij zijn in politiek opzicht onafhankelijk.
- * De heerser is vooral aanvoerder van de strijdkrachten, een functie die belangrijker is dan die van wetgever of rechter.
- * De koning moet zichzelf legitimeren als rechtmatig heerser.
- * Zoals in alle staten heeft ook in Vroege Staten de heerser het alleenrecht op geweld. Dit betekent dat hij de bevoegdheid heeft mensen in te zetten voor dwangarbeid en voor het leger, om belastingen op te leggen en te innen, en om wetten uit te vaardigen. Ook het straffen van misdadigers valt onder zijn bevoegdheid.
- * In een Vroege Staat leven minstens twee bevolkingsgroepen: de regerende elite, bestaande uit de koning, het hof, de ambtenaren en specialisten als priesters en schrijvers, en anderzijds zij die geregeerd worden: de dorpelingen of nomaden, die nog op de oude manier leven en economisch autonoom zijn.
- * Vroege Staten hebben een duidelijk bestuursapparaat, maar zeker in het begin is dit nog klein.
- * Noch schrift, noch urbanisatie zijn noodzakelijke attributen van een Vroege Staat, maar beide aspecten ontwikkelen zich in de loop van de tijd.
- * In de meeste gevallen is er een hoofdstad waar de koning resideert, al komt het in de vroegste stadia voor dat het hof door het land trekt en leeft van tribuut of giften.
- * De heerser laat irrigatiewerken en wegen bouwen en is daar trots op.
- * Er is een grote vraag naar luxe goederen, verkregen via de langeafstandshandel. Voor de koning en zijn hof vergroten deze goederen hun status en legitimeren hun functie.

De gelijkenissen tussen deze karakteristieke deelden en de stèle van koning Mesa is opvallend. Mesa legitimeert zichzelf als koning (mijn vader was al koning), afficheert zichzelf vooral als krijgsheer en bouwt grote projecten als fortificaties, paleizen, wegen (de weg door de Arnon) en irrigatiewerken.

⁴ HENRI J. M. CLAESSEN & PETER SKALNIK (eds.), *The Early State*, The Hague 1978.

⁵ HENRI J. M. CLAESSEN, "The Early State: A Structural Approach", in: CLAESSEN & SKALNIK, 1978 (zie noot 4), pp. 533–597.

Misschien nog belangrijker is dat hij mensen kan inzetten voor dwangarbeid en kan oproepen voor het leger. Het lijkt me dat zijn Moab voldoet aan de karakteristieken van de Vroege Staat.

Economie van de Vroege Staat

Als we ons nu concentreren op de economische aspecten van de Vroege Staat, dan leren CLAESSEN en SKALNIK ons dat de invloed van de heerser op zijn onderdanen gering is. De lokale gemeenschappen moeten soms tribuut betalen of een gift schenken, en worden soms opgeroepen om te werken aan de grote bouwprojecten of tijdelijk in het leger te dienen. Maar de belangstelling van de koning voor economische zaken is gering. De staat houdt zich bezig met politieke en ideologische zaken, niet met economische exploitatie.

Het systematisch heffen van belastingen (ieder jaar ééntiende van de oogst bijvoorbeeld) komt niet vaak voor in de Vroege Staat. Op onregelmatige tijden wordt tribuut geheven, maar alleen als de heerser „geld” nodig heeft. In latere stadia wordt wel belasting geheven, maar echte uitbuiting van de boerengemeenschappen komt nauwelijks voor. Redistributie, het verzamelen en weer uitdelen van goederen, is een belangrijke functie van de Vroege Staat, maar blijft beperkt. De heerser ontvangt van zijn onderdanen af en toe voedsel en arbeid, en geeft daarvoor zaken terug in de ideologische sfeer: hij „garandeert” vruchtbaarheid, vrede en voorspoed. Het aantal goederen dat in de Vroege Staat wordt gedistribueerd is beperkt.

De plaatselijke gemeenschappen leven van landbouw gecombineerd met het parttime uitoefenen van ambachten en handel. Ze zijn min of meer zelfvoorzienend. Landeigendom is bijna altijd gemeenschappelijk; privé-eigendom van land komt alleen voor in de laatste fasen van de Vroege Staat. De heerser en de elite leven van tribuut of (verplichte) giften en van de opbrengsten van hun eigen land. Dit land wordt bebouwd door familieleden (clanleden) of door pachters. De staat heeft een direct belang in de opbrengsten van de langeafstandshandel, die de groeiende vraag naar luxeartikelen moet stillen, maar beperkt zich tot het heffen van tribuut op de handel en organiseert deze niet zelf. Dat wordt gedaan door (vaak buitenlandse) handelaren. Er wordt wel handel bedreven door de inwoners van de staat, maar op beperkte schaal. Er zijn markten in de dorpen en stadjes, maar beroeps-handelaren komen hier nauwelijks voor, en het gebruik van geld ook niet.

Het lijkt erop dat er in Vroege Staten, zoals Moab en Israël in de 9^e en 8^e eeuw waren, verschillende economische zones naast elkaar bestonden.

Maar de veelgenoemde diepe kloof tussen platteland en stad is archeologisch niet aangetoond. Ik stel een andere classificatie van die twee zones voor. De eerste bestaat uit de „koninklijke” economie. Het hof en de elite leefden van de opbrengsten van hun eigen land, van incidentele belastingheffing en van het heffen van tribuut op de internationale handel. De koning leefde meestal in zijn hoofdstad, een versterkte stad, waar gespecialiseerde ambachtslieden goud en ivoor bewerkten en luxe aardewerk maakten. Hier kan men paleizen en tempels verwachten, maar geen grote voorraadschuren, noch een uitgebreid ambtenarenapparaat dat alsmaar economische teksten produceerde. De koning hield zich niet actief bezig met industrie en handel.

De andere economische zone bestond uit de lokale gemeenschappen van boeren of veehouders. De boeren leefden in dorpen of kleinere stadjes, vaak ook versterkt. Hier kunnen we de pottenbakkerijen verwachten die het huishoudelijke aardewerk produceerden, en de metaalwerkplaatsen voor gereedschap. Dit werd verhandeld op de lokale markten. De interactie van deze twee zones was beperkt. Er was niet zozeer een diepe kloof tussen „stad” en „platteland”, maar eerder een relatief verschil tussen de steden, landerijen en werkplaatsen van de elite aan de ene kant, en die van de plattelandsbevolking aan de andere kant. Steden functioneerden als een plaats om te wonen en te werken voor zowel de elite als het volk, en landbouw (akkerbouw en veeteelt) was de belangrijkste bron van inkomsten voor iedereen.

Conclusies

Ik heb gezocht naar een model van de organisatie van staten om de resultaten van archeologisch onderzoek in te passen. Het Salomo-model beschrijft een staat die almachtig is en een belangrijke rol speelt op economisch gebied. De staat of de koning heft belasting, houdt zich bezig met de productie van goederen en met langeafstandshandel en exploiteert het platteland. Dit veronderstelt de aanwezigheid van een groot ambtenarenapparaat dat vele teksten produceert, van grote opslagfaciliteiten en van rijke steden tegenover een verarmd platteland. Niets van dit alles is echter aangetroffen.

Het model van de Vroege Staat lijkt beter te voldoen. Ik heb de woorden koning Mesa zelf gebruikt om aan te tonen dat Moab in de 9^e eeuw v.Chr. een Vroege Staat was. We kunnen aannemen dat Israël en Juda in die tijd dezelfde karakteristieken hadden. De archeologische gegevens passen hierin beter, van de productie voor de plaatselijke markt van olijfolie en aardewerk tot het gebrek aan hiërarchie in de meeste versterkte steden. De Samaria-

ostraca kunnen binnen dit model geïnterpreteerd worden als bevoorrading van de hovelingen met de producten van hun eigen land.

Natuurlijk moet er nog veel werk verzet worden om echt greep te krijgen op de economie van het oude Israël. Het is belangrijk twee dingen te benadrukken. Ten eerste: Vroege Staten ontwikkelen zich, en we mogen aannemen dat deze staten langzamerhand steeds complexer werden. De situatie was in Moab misschien ook iets anders dan die in Israël, en weer iets anders in Juda. De Filistijnse en Fenicische stadstaten hadden zeker een andere organisatie, aangezien dit geen regionale staten waren maar handelsposten met weinig achterland.

De tweede opmerking betreft de verandering die zich in de 7^e eeuw v.Chr. voordeden. De meeste staten waren toen verwoest door Assyrië en opgenomen in het Assyrische rijk. Dit had belangrijke veranderingen in de economie tot gevolg, die overal veel marktgerichter en grootschaliger werd. Ekron bijvoorbeeld, een productiecentrum voor olijfolie, produceerde toen éénderde van wat het moderne Israël produceert.

En nu nog de antwoorden op de vragen die in het begin werden gesteld. Waar haalde een boer een nieuw bijl vandaan? Hoe kreeg de koning zijn rijke maaltijd op tafel? En werd er alleen voor de eigen familie gegeven of ook voor de elite of als tribuut voor de Assyriërs? Met het model van de Vroege Staat in gedachten kunnen we zeggen dat:

- * de koning naar alle waarschijnlijkheid zijn eigen landerijen had, die hem leverden wat hij nodig had,
- * dat er vooral voor de eigen huishouding werd gegeven en misschien wat voor de plaatselijke markt, en
- * dat de boer naar de dichtstbijzijnde markt ging om zijn bijl te kopen en betaalde met een fles van zijn beste wijn.

OP JACHT IN CARTHAGO

L.H. VAN WIJNGAARDEN-BAKKER, C.H. MALIEPAARD,
R.F. DOCTER EN H.G. NIEMEYER

Opgravingen in Carthago

Carthago is een van de 'wereldsteden' van de Oudheid. Op een terrein, dat in de volksmond Bir Messaouda heet en in het midden van de moderne plaats Carthage (Tunesië) ligt, worden sinds 1986 grootschalige stratigrafische opgravingen verricht. Al eerder werd hierover in *Phoenix* geschreven (DOCTER 1995). Dit archeologische onderzoek gaat uit van universiteiten en instellingen in verschillende landen. Naast de Tunesische Oudheidkundige Dienst (het Institut National du Patrimoine), het Duits Archeologisch Instituut te Rome, Cambridge University/Open University Cambridge en recentelijk de Universiteit Gent, zijn in het kader van het voorliggende artikel over aanwijzingen voor jacht in Carthago vooral de universiteiten van Hamburg en Amsterdam (UvA) te noemen. Op deze in archeologisch opzicht boeiende locatie zijn bewoningssporen uit de achtste eeuw voor Chr. tot de zevende eeuw na Chr. aangetroffen. In dit artikel worden de volgende dateringen voor de periodisering van de stadsbewoning gebruikt:

Byzantijns	533 na Chr. tot 695 na Chr.
Vandalen	439 na Chr. tot 533 na Chr.
Romeins	29 voor Chr. tot 439 na Chr.
Punisch	ca. 450 voor Chr. tot 146 voor Chr.
Archaïsch	ca. 760 voor Chr. tot ca. 450 voor Chr.

Het Bir Messaouda terrein heeft een oppervlakte van 80 bij 170 meter en meet dus bijna 1,4 hectare. Op het noordwestelijke deel is tussen 1986 en 1995 door H.G. NIEMEYER van de Universiteit Hamburg een diepteonderzoek verricht op het kruispunt van de Romeinse hoofdstraten Decumanus Maximus en Cardo X (NIEMEYER/DOCTER *et alii* 1993; NIEMEYER/DOCTER/RINDELAUB 1995). Het Hamburgse onderzoek had tot doel bewoningssporen en nederzettingontwikkeling op een *aaneengesloten* oppervlak van circa 500 vierkante meter voor de Phoenicisch-Punische periode (ca. 760-146 voor Chr.) te documenteren. Daarnaast lag in het Hamburgse onderzoek een sterke nadruk op de stratigrafische ordening van het vondstmateriaal en is in de publicatie een grote rol weggelegd voor typo-chronologische studies van afzonderlijke materiaalgroepen (NIEMEYER *et alii*, in druk). Kortom: het vondstmateriaal is naar materiaalsoort gescheiden.

Uitgaande van de stratigrafische kennis van de Hamburgse opgraving kon een team van de Universiteit van Amsterdam in 2000 en 2001, dankzij een ruimhartige financiële ondersteuning van de Stichting UTOPA, een gericht onderzoek doen naar de gehele bewoningsgeschiedenis van dit centrale deel van Carthago (DOCTER 2000; DOCTER 2002; DOCTER, in voorbereiding). Een grote nadruk lag daarbij op de integrale studie van vondstcomplexen en daarmee op een van de grote problemen van meer-perioden vindplaatsen, de residualiteit van vondstmateriaal. Met name ging de aandacht echter uit naar vondstcomplexen en bewoningssporen uit de zesde en vijfde eeuw voor Chr., een periode waarover we uit andere opgravingen relatief slecht geïnformeerd zijn. Dit zwaartepunt liet onverlet dat sporen uit alle gebruiksperiodes op gelijke wijze zouden worden gedocumenteerd.

De afdeling Zooarcheologie van het Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam heeft daarbij zowel voor de Hamburgse opgravingen als ook voor de recentere Amsterdamse opgravingen het botonderzoek uitgevoerd of gefaciliteerd.

Dierlijk bot uit Carthago

De condities voor de conservering van organisch materiaal ter plekke zijn niet ongunstig. De verschillende opgravingscampagnes hebben dan ook veel dierlijk botmateriaal opgeleverd. De resultaten van het zooarcheologisch onderzoek tot nu toe zijn gepubliceerd door J. WEINSTOCK (1995) en L.H. van WIINGAARDEN-BAKKER (in druk). Daarnaast is voor dit artikel gebruik gemaakt van determinatiegegevens van G. NOBIS voor de campagnes van 1987 en 1988 alsmede van J. SLOPSMA, A. MÉDARD, W. VAN NEER en L. KARALÍ voor de campagnes 2000 en 2001. Dit materiaal is afkomstig uit de opgravingen van de Universiteit Hamburg. Het dierlijk vondstmateriaal uit de opgravingscampagnes van de Universiteit van Amsterdam in 2000 en 2001 is gedetermineerd en wordt thans voor publicatie voorbereid. De verzamelde dierenresten zijn onder te verdelen in zoogdieren, vogels, vissen en schelpdieren. In alle onderzochte perioden bleek het zoogdiermateriaal vrijwel uitsluitend te bestaan uit botten van huisdieren, met name schapen, geiten, varkens en runderen. In alle perioden zijn schapen en geiten de belangrijkste huisdieren. Hun aandeel varieert van 43 tot 62%. In de loop van de tijd zien we een geleidelijke afname van het aandeel rund van 46% in de Archaïsche periode tot slechts 6,5% in de Byzantijnse periode. Het varken daarentegen neemt sterk toe aan het begin van de Romeinse tijd en blijft dan op circa 38% tot in de Byzantijnse periode.

Het aandeel jachtwild is in alle perioden zeer gering en varieert van 0 tot 3% van het gedetermineerde zoogdiermateriaal. De aanwijzingen voor jacht vormen het onderwerp van dit artikel. Alvorens op de resultaten van het onderzoek in te gaan volgt een korte beschrijving van de methode van onderzoek.

Onderzoeksmethode

Bij zooarcheologisch onderzoek worden de skeletresten allereerst gedetermineerd op diersoort en skeletelement. Een goede vergelijkingscollectie is hierbij onmisbaar. Door te kijken welke skeletelementen aanwezig zijn kunnen uitspraken gedaan worden of we te maken hebben met slacht- of consumptiemateriaal. Detailonderzoek naar snij- en/of haksporen kan iets leren omtrent de slachtmethode. Ook kan soms de leeftijd waarop een dier gestorven is bepaald worden. Dit geeft weer aanwijzingen voor het gebruik van dieren. Wordt er alleen voor het vlees gefokt, dan zullen de dieren op jongere leeftijd geslacht worden dan wanneer ze ook voor bijvoorbeeld de wol of de melk gehouden worden. Analyse van het verspreidingsbeeld van de dierenresten binnen de opgraving kan aanwijzingen geven over het gebruik van de ruimte. De context waarin dierenresten gevonden worden kan vaak iets zeggen over de rol van dieren op sociaal of ritueel gebied. Been is tevens een belangrijke grondstof voor allerlei gebruiks- en siervoorwerpen.

Archaische periode

Voor deze periode zijn er aanwijzingen voor de jacht op grofwild in de vorm van een bekkenfragment en een stuk van een schouderblad van een edelhert (WEINSTOCK 1995) en een stuk van een opperarmbeen van een wild zwijn (NOBIS, ongepubliceerd). Bekken, schouderblad en opperarmbeen behoren tot de vleesrijke delen van het karkas. In het warme Noord-Afrikaanse klimaat bederft vlees vrij snel zodat we wellicht mogen aannemen dat edelhert en wild zwijn op een niet al te grote afstand van Carthago werden gejaagd.

In Tunesië leeft op dit moment nog een kleine restpopulatie atlasherten. Het atlashert (of berberhert) is een ondersoort van het edelhert en wordt gekenmerkt door wat kleinere afmetingen, een kleiner gewei en witte vlekken op de flanken. Atlasherten leven in bossen met rijk onderhout, in de bergen tot ca. 600 meter hoogte. In de herfst zijn ze in de rivierdalen te

vinden. In historische tijd kwam het atlashert nog voor in Marokko (HALTENORTH/DILLER 1979, 29). Het wilde zwijn komt nu nog voor in Noord-Tunesië en in Marokko en Algerije tot aan de zuidrand van het Atlasgebergte. De dieren leven in bos en struikgewas en zijn aangewezen op permanente beschikbaarheid van water.

Jacht op een atlashert levert gemiddeld zo'n 75 kg vlees op, een Noord-Afrikaans wild zwijn ca. 50 kg. Beide soorten vormen dan ook een begeerlijke prooi voor jagers.

Interessant is ook de vondst van twee plakjes ivoor, één van 3 bij 2,7 cm en één van 4,6 bij 4,1 cm in de Hamburgse opgraving. Bij zulke kleine stukken is het niet mogelijk een definitieve uitspraak te doen of het om ivoor van een Aziatische of een Afrikaanse olifant gaat. In het geval van Carthago is er een binding van de stad met Afrikaanse olifanten (denk aan Hannibal!). Het is dan ook het meest waarschijnlijk dat beide stukjes afkomstig zijn van slagstanden van een Afrikaanse olifant *Loxodonta africana* (zie SCULLARD 1974). De stukken vertonen sporen van bewerking. Beide zijn duidelijk afgezaagd aan een zijde. Het grootste stuk vertoont ook haksporen. De stukken vallen onder de categorie afvalproducten en zijn bewijs dat ivoor ter plekke werd verwerkt (NUKOOP 2000). Een fragment is afkomstig uit een afvalraag in een straat en kan op basis van de stratigrafie nog in het derde kwart van de achtste eeuw voor Chr. gedateerd worden. Dit is het vroegste bewijs voor daadwerkelijke ivoorbewerking in Carthago, en in het Westelijke Middellandse Zeegebied überhaupt. Het afvalproduct kan bij één van de werkplaatsen horen, die aan de straatkant van de huizen waren gesitueerd (NIEMEYER *et alii*, in druk). Het andere fragment komt uit een huis dat aan een andere straat gelegen was (Weststraat). Aangezien ook de datering later is moeten de twee fragmenten uit twee verschillende ivoor-ateliers stammen.

Ivoor is een kostbare grondstof en kan daarom ook over een grote afstand aangevoerd zijn. Voor de kust van Murcia (Spanje) werden in een Phoenicisch scheepswrak (El Bajo de la Campana A) niet minder dan 13 slagstanden van olifanten gevonden, sommige met Phoenicische inscripties (PARKER 1992, 66, Nr. 83; MARTÍN/ROLDÁN 1991, 356-357). De lading dateert het wrak in de late zevende of vroege zesde eeuw voor Chr. Men vermoedt dat het schip met het ivoor uit het gebied rond Lixus en Mogador (West-Marokko) kwam en daarna de Portugese of Zuidwest-Spaanse kust had aangedaan, waar men tin- en loodbaren had geladen. De uiteindelijke bestemming zou Carthago geweest zijn, aangezien men de enige (Carthaagse) amfoor aan boord als bezit van de bemanning interpreteert.

Punische periode

Het zooarcheologisch onderzoek leverde een complete tand van een leeuw op. Het gaat om een hoektand uit de bovenkaak (fig. 1). Noord-Afrika was het woongebied van de berberleeuw (fig. 2). De berberleeuw onderscheidt zich van andere leeuwenpopulaties in Afrika door de zeer zware manen, die tot ver over de schouder reiken en door de aanwezigheid van manen aan de buikzijde (MAZAK 1970). Berberleeuwen zijn in Tunesië rond 1891 uitgeroeid. In Marokko en Algerije werd de berberleeuw in respectievelijk 1893 en 1920 uitgeroeid (VOOUS 2000). Het Zoölogisch Museum van de Universiteit van Amsterdam bezit in zijn collectie een opgezette berberleeuw, die in 1848 in Artis is overleden (fig. 3). Op de foto van dit exemplaar is duidelijk de bovenhoektand te zien.

In een Carthaagse context is het verhaal bekend van de Sufheet of 'koning' Hanno, die volgens Plinius (*Naturalis Historia* 8,55) een uitstekende leeuwenfokker en -temmer moet zijn geweest.

Schriftelijke bronnen maken duidelijk dat met name in de Romeinse tijd zeer grote aantallen leeuwen uit Noord-Afrika naar Rome werden vervoerd ten behoeve van de volksspelen. In 186 voor Chr. worden voor het eerst in het Romeinse *circus* leeuwen ingezet tegen andere wilde dieren (Livius 39,22); vanaf L. Cornelius Sulla, ruim een eeuw later, ook tegen speciaal opgeleide gladiatoren (*bestiarii*). Aangezien door gebrekkige transportmethoden uit die tijd veel leeuwen het vervoer niet overleefden moet de vangst in Noord-Afrika een veelvoud zijn geweest van het aantal leeuwen dat uiteindelijk werd ingezet voor de spelen in Rome. In dit perspectief duidt de inzet van 600, respectievelijk 400 leeuwen door bijvoorbeeld Cn. P. Pompeius en zijn tegenspeler Julius Caesar ten tijde van de Late Republiek op een sterke beschikbaarheid van deze grote roofdieren in Noord-Afrika (Plinius, *Naturalis Historia* 8,53; Voous 2000). In navolging van het gebruik bij Oriëntaalse vorsten worden ook in Rome leeuwen gehouden, bijvoorbeeld door Marcus Antonius, Domitianus, Caracalla en Helio-gabalus (zie o.a. Plinius, *Naturalis Historia* 8,54-55).

Leeuwen worden veelvuldig afgebeeld in Egyptische schilderijen, reliëfs en plastieken (zie ook hierna). Onderzoek wijst uit dat het hier niet gaat om berberleeuwen aangezien de karakteristieke buikmanen steeds ontbreken (HEMMER 1963). In het Egyptische paleis van Quantir in de oostelijke Nijldelta werden 5 skeletelementen van een leeuw aangetroffen, die tussen 1300 en 1150 voor Chr. gedateerd kunnen worden (BOESSNECK/VON DEN DRIESCH 1982, fig. 61). Uit de afbeeldingen bij laatst genoemde publicatie blijkt dat een van de stukken een onderkaakfragment betreft met duidelijk afgezaagde

Fig. 1

Fig. 2

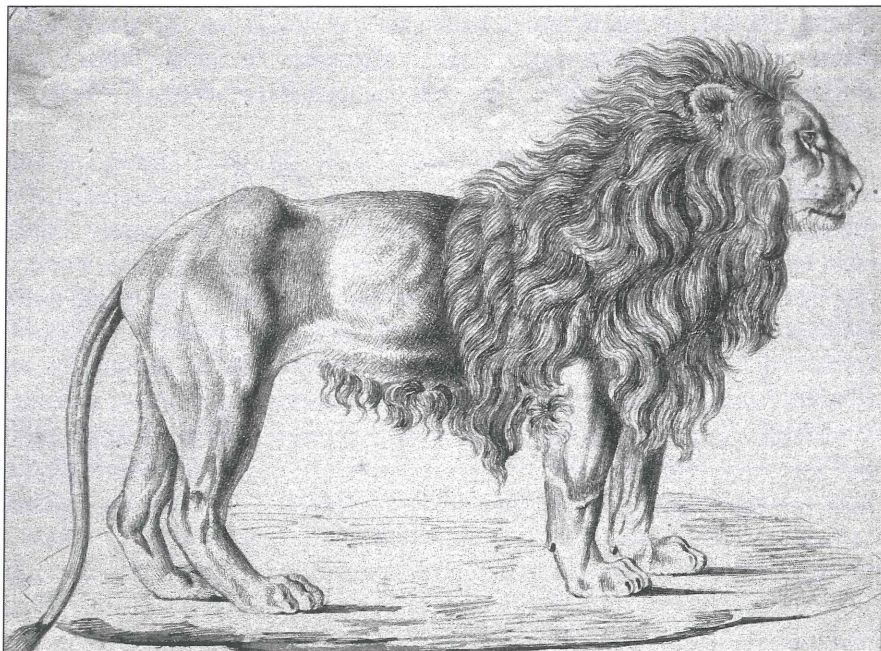

Fig. 3

hoektanden. Er is geen vorming van nieuw bot te zien zodat we moeten concluderen dat het zagen na de dood van het dier heeft plaats gevonden. Mogelijk dat ook hier de symbolische betekenis van kracht van de leeuw heeft geleid tot het verwijderen van de beide hoektanden. De tanden kunnen dan als sieraad of amulet gedragen zijn. Ook een kwaadafwerende of religieuze betekenis is dan mogelijk.

De leeuwentang uit Carthago is compleet. Er zijn geen sporen van een eventuele oorspronkelijke houder of vassing aan de tand waarneembaar. De vondst komt uit een gesloten context uit het derde kwart van de vijfde eeuw voor Chr. (BECHTOLD, in voorbereiding). Het gaat hier om een ophogingslaag onder een Punisch paviment in opgravingsput 1. Deze laag is als een zeer donkerbruin sediment beschreven met de karakteristieke kleursporen van fecaliën, zoals men in Carthago gewoonlijk in Archaïsche en Midden Punische straten met een open riool aantreft (DE JONG, in voorbereiding). Al tijdens de opgraving werd opgemerkt dat het vondstmateriaal van deze context een relatief hoog aandeel bronsresten bevatte. Onder meer werden fragmenten van vier bronzen naalden, twee bronzen spijkers en nog wat onduidelijke bronsfragmenten gevonden (KOENS, in voorbereiding). Als dit afvalresten van een atelier zijn, waar met brons gewerkt werd, dan is het niet onmogelijk dat ook de leeuwentang tot het materiaal behoorde dat hier verwerkt werd. Had hij dus toch oorspronkelijk in een

houdertje of (bronzen?) vating moeten worden gezet om als amulet te dienen? De gedachte is zeer verleidelijk.

De datering van de context in het derde kwart van de vijfde eeuw voor Chr. wint aan betekenis door de hierboven genoemde beschrijving van Hanno, die ongeveer een halve eeuw eerder in Carthago leeuwen fokte en temde. Dit zou enerzijds kunnen impliceren dat de leeuw, van welke de tand afkomstig was, niet bij de jacht gevangen was, maar in een afgeperkt gebied gehouden werd. Anderzijds krijgt de tand daarmee ook een symbolische en 'koninklijke' glans. Dit is niet zonder belang, aangezien ook de Carthaagse iconografie toont dat de leeuw hier een religieuze en koninklijke connotatie bezat (deze twee elementen gaan in Carthago vaak samen: REDISSI 1990; CARTON 1929, 16, pl. I,2-links). Hierdoor sluit de Carthaagse iconografie van de leeuw nauw bij de Egyptische aan.

Eveneens uit de Punische periode stammen drie stukjes gewei van edelhert. Twee ervan zijn tot artefact verwerkt, terwijl één geen sporen van bewerking vertoont. Gewei is een veel gebruikte grondstof, die door een combinatie van hardheid en veerkracht veel toepassingen kent (WIJNGAARDEN-BAKKER 2001). Zoals boven reeds vermeld kwamen edelherten in Noord-Afrika voor en zijn er zelfs nu nog enkele restpopulaties. De stukken kunnen dus van een lokale populatie afkomstig zijn, maar het is ook mogelijk dat het gewei van elders is aangevoerd.

Romeinse periode

Ook in deze periode speelde jacht een geringe rol. WEINSTOCK (1995) noemt haas, wilde kat en edelhert, echter zonder het skeletelement te benoemen. In Afrika komen verschillende hazensoorten voor; in geheel Noord-Afrika de gewone haas (*Lepus capensis*), in Midden-Afrika de veldhaas (*Lepus victoriae*). Het verspreidingsgebied van de laatste strekte zich vroeger ook uit tot Noord-Afrika. De skeletten van beide soorten zijn echter moeilijk van elkaar te onderscheiden, zodat we niet weten of we in Romeins Carthago met de gewone haas of de veldhaas te maken hebben.

Vandalen periode

Zoarcheologisch onderzoek van deze periode heeft voor wat wilde zoogdieren betreft alleen een leeuwentand opgeleverd (fig. 4). Het gaat om het wortelgedeelte van een hoektand uit de bovenkaak (MEDARD 2002). Net als voor de hierboven beschreven vondst uit de Midden Punische periode zal

Fig. 4

het ook hier waarschijnlijk eerder gaan om een status-, religieus of kwaad-afwerend symbool dan om het restant van werkelijke jachtbuit in de consumptieve zin van het woord.

De leeuwentand is gevonden in een grote egalisatielaag in opgravingsput 8. Deze laag wordt gekenmerkt door een groot aandeel bouwpuin en een min of meer volledige keukeninventaris: aardewerken potten, pannen, schotels e.d., die kennelijk in één keer aan diggelen zijn gegaan. Dit enorme ophogingspakket dekt de resten van een stadswoning (*domus*) uit de Romeinse Keizertijd af. De verlating van deze luxe woning met rijke mozaïeken heeft waarschijnlijk in de Vandalenperiode plaatsgevonden en vervolgens heeft men het huis afgebroken en met het resterende (bouw-)puin het terrein opgehoogd. De precieze betekenis van deze bijzondere tand binnen het geheel van de vondsten uit deze laag blijft nog onduidelijk.

Byzantijnse periode

Aanwijzingen voor jacht op grofwild ontbreken ook voor de Byzantijnse tijd. Het onderzoek heeft slechts twee botjes van een haas opgeleverd: fragmenten van een ellepijp en een dijbeen (fig. 5 en 6).

Deze twee hazenbotjes zijn gevonden in respectievelijk opgravingsput 1 en 8. In put 1 stamt het uit een laag, die het terrein egaliseert voor de aanleg van een vloer. Het vondstmateriaal is vrij klein en kan van elders zijn

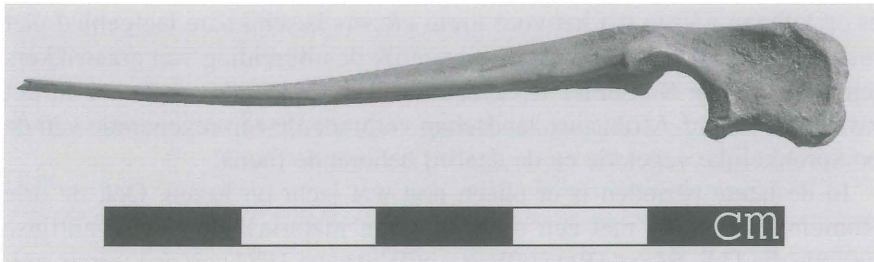

Fig. 5

Fig. 6

aangevoerd. In put 8 is het fragment van een hazenbot gevonden in een laag bovenop de laag uit de Vandalenperiode, waarin de leeuwentand gevonden werd (zie hiervoor).

Conclusie

Aanwijzingen voor de jacht op atlasherten zijn aanwezig in de Archaische, Punische en Romeinse periode, met name in de vorm van gewei. De Bir Messaouda opgravingen leverden voor de latere perioden geen sporen van herten meer op. Op de overgang van de Romeinse periode naar de tijd van de Vandalen is tevens een sterke teruggang van het rund te zien. Dit zou

er op kunnen wijzen dat het voor grote grazers beschikbare leefgebied niet meer voldoende was. Een reden is mogelijk de uitbreiding van graanakkers ten tijde van de Romeinse overheersing. De gepleegde rooibouw in het kwetsbare Noord-Afrikaanse landschap verhinderde een regeneratie van de oorspronkelijke vegetatie en de daarbij behorende fauna.

In de latere perioden is er alleen nog wat jacht op hazen. Ook de drie Romeinse cisternes met een opvulling van materiaal uit de Byzantijnse periode die D.S. REESE (REESE/WATSON/WHEELER 1981) op een terrein zuidelijk van de Bir Messaouda site onderzocht leverden uitsluitend botjes van hazen op. De door G. NOBIS (1999) gepubliceerde dierenresten van diverse opgravingen in Carthago onder leiding van F. RAKOB geven een iets gevarieerder beeld, vooral door de aanwezigheid van wilde zwijnen in alle perioden behalve de Archaïsche tijd. Het is echter de vraag of in de latere perioden daadwerkelijk op wilde zwijnen werd gejaagd. Het onderscheid tussen varkens en wilde zwijnen dat NOBIS (1999) maakt lijkt te zijn gebaseerd op de aanwezigheid van enige zeer forse middenhands- en middenvoetsbeenderen, die door hem aan het wilde zwijn worden toegeschreven. Aangezien de variatiebreedte van de lokale varkenspopulatie onbekend is, kunnen de eerder genoemde beenderen ook afkomstig zijn van grote gedomesticeerde mannelijke varkens ('beren').

De symbolische, kwaadafwerende of religieuze betekenis van de leeuw komt tot uiting in de twee vondsten van leeuwenhoektanden. Het gaat naar alle waarschijnlijkheid om de berberleeuw (*Panthera leo leo*), die in Tunesië, Marokko en Algerije tussen 1890 en 1920 is uitgeroeid. De vondstomstandigheden van de oudste van de twee leeuwentanden geven mogelijk aanvullende aanwijzingen voor een beoogde verwerking tot een amulet.

Door de combinatie van archeologische, zoologische, ecologische en historische gegevens is informatie verkregen over de relatie mens-milieu in Carthago. Het onderzoek heeft uitgewezen dat naast het houden van schapen, geiten, runderen en varkens vooral de visserij, maar ook de vogelvangst en het verzamelen van schelpdieren belangrijke activiteiten waren (VAN WIJNGAARDEN in druk). In tegenstelling tot deze activiteiten speelde de jacht slechts een ondergeschikte rol. De symbolische betekenis van de jachtbuit in Carthago kan echter niet hoog genoeg geschat worden.

Dankwoord

Speciale dank gaat uit naar Dr P.J.H. VAN BREE voor zijn informatie over de Berberleeuw en het beschikbaar stellen van de foto van de opgezette

Berberleeuwin uit de collectie van het Zoologisch Museum Amsterdam. Met uitzondering van figuur 4 zijn alle foto's bij dit artikel gemaakt door Anneke DEKKER (AAC, Universiteit van Amsterdam), waarvoor onze dank.

Literatuurlijst

- BECHTOLD, in voorbereiding: B. BECHTOLD, Selected contexts of the 5th — 2nd cent. BC, in: DOCTER, in voorbereiding.
- BOESSNECK/VON DEN DRIESCH 1982: J. BOESSNECK en A. VON DEN DRIESCH, Elephanten-, Löwen- und andere Tierknochen aus der Palastanlage der Ramesidenzeit bei Quantir im östlichen Nildelta, *Münchner Ägyptologische Studien* 40, 1982, 136-151.
- CARTON 1929: L. CARTON, *Sanctuaire punique découvert à Carthage*, Paris 1929.
- DE JONG, in voorbereiding: L. DE JONG, Field Report Trench 1, in: DOCTER, in voorbereiding.
- DOCTER 1995: R.F. DOCTER, Karthago: de Phoenicische stad onder het Romeinse Carthago, *Phoenix* 41,1, 1995, 43-57.
- DOCTER 2000: R.F. DOCTER, Carthage. New excavations in a Mediterranean capital, <http://www.hum.uva.nl/carthage> = <http://www.flwi.rug.ac.be/carthage>
- DOCTER 2002: R.F. DOCTER, Carthago: opgravingen van de Universiteit van Amsterdam in 2000 en 2001, *TMA Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* 26, 2002, 43-49.
- DOCTER, in voorbereiding: R.F. DOCTER (ed.), *Carthage. The excavations at the Bir Messaouda site 2*, Ghent (in voorbereiding).
- HALTENORTH/DILLER 1979: T. HALTENORTH en H. DILLER, *Elseviers gids van de Afrikaanse zoogdieren*, Amsterdam 1979.
- HEMMER 1963: H. HEMMER, Untersuchungen über das Aussehen des altägyptischen Löwen *Panthera leo nubica* (Blainville, 1843) und seine verwantschaftlichen Beziehungen zu den benachbarten Löwenunterarten, *Säugetierkundliche Mitteilungen* 11, 1963, 117-128.
- KOENS, in voorbereiding: H. KOENS, Metals from the Archaic till Modern Periods, in: DOCTER, in voorbereiding.
- MARTÍN/ROLDÁN 1991: M. MARTÍN CAMINO en B. ROLDÁN BERNAL, Aportación al conocimiento de la presencia fenicia y púnica en litoral del sudeste peninsular, in: *XX Congreso Nacional de Arqueología, Santander 1989*, 355-365, Santander 1991.
- MAZAK 1970: V. MAZAK, The Barbary Lion, *Panthera leo leo* (Linnaeus, 1758); some systematic notes and an interim list of specimens preserved in European museums, *Zeitschrift für Säugetierkunde* 35, 1970, 34-45.
- MÉDARD 2002: A. MÉDARD, *Zoarcheologisch onderzoek van de vindplaats Bir Messaouda, Carthago. De Vandalen periode* (ongepubliceerde materiaalscriptie Amsterdam Archeologisch Centrum [AAC], Universiteit van Amsterdam), Amsterdam 2002.
- NIEMEYER/DOCTER *et alii* 1993: H.G. NIEMEYER, R.F. DOCTER *et alii*, Die Grabung unter dem Decumanus Maximus von Karthago. Vorbericht über die Kampagnen 1986-1991, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung* 100, 1993, 201-244.

- NIEMEYER/DOCTER/RINDELAUB 1995: H.G. NIEMEYER, R.F. DOCTER en A. RINDELAUB, Die Grabung unter dem Decumanus Maximus von Karthago. Zweiter Vorbericht, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung* 102, 1995, 475-502.
- NIEMEYER *et alii*, in druk: H.G. NIEMEYER, R.F. DOCTER, K. SCHMIDT, B. BECHTOLD, A. PESERICO, Ch. BRIESE *et alii*, *Karthago. Die Hamburger Grabung unter dem Decumanus Maximus* (Hamburger Forschungen zur Archäologie 2), Mainz a.R. (in druk: 2003).
- NOBIS 1999: G. NOBIS, Die Tierreste von Karthago, in: F. RAKOB (ed.), *Die deutschen Ausgrabungen in Karthago, Karthago III*, Mainz a.R. 1999, 574-632.
- NUKOOP 2000: P. NUKOOP, *Karthago tot op het bot* (ongepubliceerde materiaal-scriptie Amsterdam Archeologisch Centrum [AAC], Universiteit van Amsterdam), Amsterdam 2000.
- PARKER 1992: A.J. PARKER, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman Provinces* (BAR International Series 580), Oxford 1992.
- REDISSI 1990: T. REDISSI, Les amulettes de Carthage representant les divinités leontocephales et les lions, *REPPAL V*, 1990, 163-216.
- REESE/WATSON/WHEELER 1981: D.S. REESE, G.E. WATSON en A. WHEELER, Faunal Remains from Three Cisterns (1977.1, 1977.2 and 1977.3), in: J.H. HUMPHREY (ed.), *Excavations at Carthage 1977 Conducted by the University of Michigan VI*, Ann Arbor 1981, 191-258.
- SCULLARD 1974: H.H. SCULLARD, *The Elephant in the Greek and Roman World*, Cambridge 1974.
- VOOUS 2000: K.H. VOOUS, *De Leeuw. De onafwendbare ondergang van de wilde leeuw*, Amsterdam 2000.
- WEINSTOCK 1995: J. WEINSTOCK, Some bone remains from Carthago, 1991 excavation season, in: H. BUITENHUIS en H.-P. UERPMANN (eds), *Archaeozoology of the Near East II*, Leiden 1995, 113-118.
- WIJNGAARDEN-BAKKER 2001: L.H. van WIJNGAARDEN-BAKKER, *Syllabus bewerkt been en gewei* (interne publicatie AAC), Amsterdam 2001.
- WIJNGAARDEN-BAKKER in druk: L.H. van WIJNGAARDEN-BAKKER, The animal remains from Carthage excavation 1993, in: H.G. NIEMEYER *et alii* in druk.

EXODUS

B. H. STRICKER

Aan het einde gekomen van mijn wetenschappelijke bedrijvigheid en van de vakliteratuur sedert jaren vervreemd, resten mij enige veronderstellingen, die ik alsnog moge formuleren. Zij volgen.

Egypte werd na afloop van het Middenrijk overvallen door de Hyqsos, *Hk3.w-h3s.wt*, „Woestijnvorsten”, Aziaten, die zich gedurende een eeuw in het Nijldal wisten te handhaven, en dat wel gedaan moeten hebben door aantrekking van een menigte hunner Aziatische landgenoten. Hun werd tenslotte de kracht ontnomen door de vorsten van de XVIIIde Egyptische dynastie, die nu op hun beurt de Aziatische volkeren aanvielen en van hun veldtochten met krijgsgevangenen terugkeerden. Aan Aziaten bestond onder de vorsten der XVIIIde dynastie in Egypte dus wel geen gebrek. Zij waren zekerlijk over het gehele land verspreid, maar wij kunnen veronderstellen, dat vooral in het noorden, in de Delta, hun aantal aanzienlijk was. De regeringsduur der XVIIIde dynastie wordt becijferd op twee en een halve eeuw. Aan het einde dezer periode werden de veldtochten in Azië gestaakt, maar was het aantal der Aziatische krijgsgevangenen in Egypte zodanig toegenomen, dat zij aldaar, bij wijze van spreken, een staat in de staat vormden.

Waren de in Egypte gezetelde Aziaten in de ogen van de vorsten der XVIIIde dynastie krijgsgevangenen, een der laatste vorsten der dynastie, Amenhotep IV, verkoos in hen, potentieel althans, bondgenoten te zien. De goden der Egyptische theologie werden door hem terzijde gesteld en vervangen door een enkele, *Itn*, zonnegod als Amon, maar zonder diens vele mythologische bindingen en dus ook voor de Aziaten aanvaardbaar. Hijzelf nam de naam *3h-n-itn*, Achnaton, aan en vestigde zijn hoofdstad, *3h.t-itn*, ter plaatse, waar heden het dorp Tall al-‘Amarinah is gelegen, aan de Nijl, halverwege tussen de bestaande hoofdsteden Memphis en Thebe gelegen.

De Egyptenaren gevoelden zich door Achnatons hervormingen niet overtuigd en beschouwden hem als ketter. Onder de regering van zijn opvolger *Smnh-k3-r*, van vooralsnog onzekere identiteit, keerden zij tot de overgeleverde cultus van de god Amon terug. *Smnh-k3-r* werd na een regeringsperiode van slechts drie of vier jaren opgevolgd door *Twt-nh-ïmn*, ons aller Toetanchamon, nog kind, en waarschijnlijk kind van Achnaton. Deze regeerde gedurende tien jaren. Het is tot hem, naar zich laat vermoeden, dat

de Bijbelse Mozes zich richtte om de terugkeer der krijgsgevangenen naar hun Aziatische stamlanden af te smeken. Mozes verkreeg Toetanchamons toestemming, maar deze zelf werd, gezien de wonde in diens gemummificeerde lichaam, vermoord; wel door de verbolgen Egyptenaren. Zijn opvolger werd, ten bewijze van de door hem in jeugdige overmoed begane fout, een grijsaard, Aja.

Aja regeerde gedurende drie of vier jaren en had daarin de taak de uittocht der Aziatische krijgsgevangenen voor te bereiden. Onder zijn opvolger op de troon, Horemheb, was het zover. Horemheb, van onzekere afkomst, was als generaal tevens leidsman van het Egyptische leger. De stoet der vertrekkende Aziaten zette zich in beweging, begeleid door Horemheb en zijn mannen. De Aziaten zonder meer te laten vertrekken, het was niet mogelijk. De bevolking der door hen te doortrekken Egyptische landsdelen moest tegen hen worden beschermd. Hoe het de vertrekkenden verging, men leze het in het Bijbelboek Exodus. Horemheb, aan het einde zijns levens gekomen, liet zijn troon na aan een *Sthj*, Sethi, genaamd lid van een wel Aziatische familie gezeteld aan de oostelijke grens van Egypte, en haar Egyptische vaderland tijdens de troebelen met de krijgsgevangenen getrouw gebleven. Sethi werd de stamvader der Ramessieden, de vorsten van de XIXde Egyptische dynastie; de dynastie met welke regering de bloei-periode der Egyptische geschiedenis werd besloten.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)
De Egyptische lijkstijl was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstijlen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) €11,50 (leden €6,75)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €36,25 (leden €22,75)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

Nieuw

In januari 2000 is deel 3 in de reeks "Supplementen Ex Oriente Lux" verschenen:

GESCHIEDSCHRIJVING IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

De rijk geschakeerde geschiedenis van het Oude Nabije Oosten kennen wij vooral door een groot aantal schriftelijke bronnen van de meest uiteenlopende aard. Ze zijn afkomstig van verschillende culturen en volken, vastgelegd in allerlei talen en schriften, geredigeerd volgens zeer uiteenlopende schrijftradities, en geschreven met allerlei praktische, ideologische of (soms) wetenschappelijke bedoelingen. Dit boek geeft de lezer inzicht in deze boeiende wereld. Het presenteert en beschrijft de belangrijkste bronnen en gaat na wat hun achtergrond en historische betekenis is. Ook vraagt het naar de onderliggende geschiedbeschouwingen en onderzoekt hoe, met welke doel en op basis van welke feitenkennis en ideologie men in de oudheid de geschiedenis schreef, met zijn eigen verleden omging. Zes originele bijdragen van internationale deskundigen zijn hiervoor in het Nederlands vertaald. Een bibliografie informeert over de belangrijkste publicaties over geschiedenis, cultuur en geschiedschrijving en waar men originele historische teksten in vertaling kan vinden. Twee bijdragen gaan over *Egypte* (van E. Otto en E. Hornung), een over *Babylonië en Assyrië* (van A.K. Grayson) en de *Hettieten* (van H.G. Güterbock) en twee over het oude *Israël* (van M. Weippert en J.A. Soggin).

Dit boek van 170 pag. kunnen leden van Ex Oriente Lux verkrijgen voor de speciale ledenprijs van €11,50. De prijs bedraagt voor niet-leden €18,25.